

Διδακτική πρόταση

με βάση προφορικές μαρτυρίες
Ελλήνων προσφύγων
του Εμφυλίου Πολέμου

ΜΑΪΟΣ 2024

Χαράλαμπος Κουργιαντάκης

Ιωάννα Βελλίδου

Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Τμήμα Ιστορίας

ΠΜΣ «Ιστορική έρευνα, Διδακτική και Νέες Τεχνολογίες»

Περιεχόμενα

Εισαγωγικά

A. Οι βασικές αρχές της σύγχρονης Διδακτικής της Ιστορίας	3
B. Το ιστορικό πλαίσιο του θέματος της διδακτικής πρότασης	4
Γ. Η προφορική μαρτυρία ως ιστορική πηγή και η διδακτική αξιοποίησή της	6
Δ. Οι βασικές παράμετροι μιας διδακτικής πρότασης	7
E. Το πλαίσιο της συγκεκριμένης διδακτικής πρότασης	9

Διδακτική πρόταση με βάση τις προφορικές μαρτυρίες

Ενότητα 1 Το βίωμα του Εμφυλίου και η αναχώρηση από την Ελλάδα	10
Ενότητα 2 Η μετακίνηση και η πορεία προς τις χώρες υποδοχής	25
Ενότητα 3 Η εγκατάσταση και η διαβίωση στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας	37
Ενότητα 4 Η πρόσληψη της ενοποίησης της Γερμανίας από τους πρόσφυγες και οι προσπάθειες για επαναπατρισμό	50

Βασικά βιβλιογραφικά βοηθήματα	64
---------------------------------------	-----------

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Α. Οι βασικές αρχές της σύγχρονης Διδακτικής της Ιστορίας

Η σύγχρονη προσέγγιση της διδασκαλίας της Ιστορίας στο Σχολείο τοποθετείται απέναντι από την παραδοσιακή προσέγγιση του μαθήματος, η οποία ήταν κυρίως γεγονυτολογική και χρονολογική και -ουσιαστικά- μια ενασχόληση/εμμονή με το πολιτικοστρατιωτικό περιεχόμενο της Ιστορίας, μια προσκόλληση στην εθνική ιστορία, στις ιστορικές προσωπικότητες, στο βραχύ ιστορικό χρόνο κ.λπ. Η σημαντικότερη, ωστόσο, τομή της σύγχρονης διδακτικής προσέγγισης του μαθήματος σε σχέση με το παρελθόν είναι ότι εντοπίζει και αναδεικνύει τη διαφοροποίηση μεταξύ δηλωτικής (γνώση περιεχομένου, γνώση σχετικά με το «τι;») και διαδικαστικής (γνώση τρόπου, γνώση σχετικά με το «πώς;») γνώσης, με στόχο οι μαθητές, αφού διδαχθούν Ιστορία, να είναι σε θέση στην καθημερινότητά τους να αναλύουν κριτικά, να ερμηνεύουν και να συνθέτουν, έχοντας καλλιεργήσει τις αντίστοιχες δεξιότητες.

Στο ίδιο πλαίσιο, στη σύγχρονη Διδακτική της Ιστορίας αναδεικνύονται και οι πολλές ιστορικές «αλήθειες», από τις οποίες ο δάσκαλος της Ιστορίας και οι μαθητές του (όπως και ο ιστορικός άλλωστε) αναζητούν την πιο έγκυρη. Η «πολλαπλή αλήθεια» προκύπτει ως αυτονόητο αποκύημα των διαφορετικών και -κατά κανόνα- ανταγωνιστικών και αλληλοσυγκρουόμενων αφηγήσεων για το παρελθόν. Ιδιαίτερη σημασία στο μάθημα της Ιστορίας έχει πλέον σήμερα η ανάγκη για διάλογο του παρόντος με το παρελθόν, η σύνδεση των δυο ως μια συνέχεια και η αναγωγή γεγονότων, φαινομένων, εξελίξεων κ.λπ. από το παρελθόν στο παρόν και αντίστροφα. Στην ίδια διάσταση, οι μαθητές στο μάθημα της Ιστορίας αντιμετωπίζονται ως μικροί ιστορικοί, μυσούνται στην ιστορική μέθοδο και γίνονται συνδημιουργοί στην παραγωγή της ιστορικής γνώσης. Αποκτούν και καλλιεργούν δεξιότητες και γνώσεις, οι οποίες συνδιαμορφώνουν την ιστορική κουλτούρα και σκέψη τους.

Στους βασικούς στόχους της σύγχρονης Διδακτικής της Ιστορίας περιλαμβάνονται οπωσδήποτε και η συνεχής αναζήτηση τρόπων συγκρότησης της ιστορικής ταυτότητας, της συνείδησης και της κουλτούρας (δηλαδή του συνολικού ιστορικού και πολιτισμικού γραμματισμού) της νέας γενιάς, η διαρκής διερεύνηση των προσδοκιών, των στάσεων και των αντιλήψεων, των συλλογικών αναπαραστάσεων, των νοητικών σχημάτων και των γνωσιακών δομών των μαθητών και των εκπαιδευτικών για το ιστορικό παρελθόν, αλλά και η αναζήτηση τρόπων εποικοδομητικής ενσωμάτωσης και αξιοποίησης των ψηφιακών τεχνολογιών στη διδασκαλία της Ιστορίας. Επιπλέον, η διαθεματικότητα, δηλαδή η διαρκής προσπάθεια για συγκλίσεις του μαθήματος της Ιστορίας με άλλα διδακτικά αντικείμενα, τόσο στην Α'βάθμια όσο και στη Β'βάθμια Εκπαίδευση, αλλά και η ενσωμάτωση/αξιοποίηση της Δημόσιας Ιστορίας (βασικό πεδίο ανταγωνισμού και συγκρούσεων των ποικίλων και αντιφατικών εκδοχών για το παρελθόν) στο Σχολείο. Τέλος, η επιδίωξη για πολυπολιτισμικές και διαπολιτισμικές προσεγγίσεις στο μάθημα της Ιστορίας, με στόχο την ανάδειξη της προσωπικής και συλλογικής ετερότητας, αλλά και την αναζήτηση αιτιών των ρήξεων και των συγκρούσεων, όπως και την ενίσχυση της αίσθησης της συλλογικότητας και της αντίληψης της ταυτότητας του μαθητή/πολίτη.

Το μάθημα της Ιστορίας στο Σχολείο πλέον το απασχολούν -εκτός από τα κλασικά ερωτήματα/ζητήματα όπως «τι θα διδαχθεί;», «γιατί;», «πώς;», «σε ποια ηλικία;», «από ποιους και σε ποιους;» -τα οποία σχετίζονται και αλληλεπιδρούν με την Παιδαγωγική, τη Γνωστική και Κοινωνική Ψυχολογία, την Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης, τη Νευροεπιστήμη και τη Νευροεκπαίδευση κ.λπ.- και άλλα θέματα, στα οποία συμπεκνώνονται ευρύτερες επιστημολογικές, ιστοριογραφικές, πολιτικές και ιδεολογικές διαμάχες, που αφορούν τη διαμόρφωση της ιστορικής συνείδησης και σκέψης των νέων παιδιών, με στόχο τον επαναπροσδιορισμό και την εδραίωση της συλλογικής μνήμης.

Εργαλεία για την επίτευξη όλων αυτών παράγονται διαρκώς από τη διεθνή και ελληνική έρευνα στο πεδίο της Διδακτικής της Ιστορίας. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό, οι εκπαιδευτικοί που καλούνται να διδάξουν Ιστορία στο Σχολείο, μαζί με τη γνώση -όπως αυτή παράγεται από τις ιστορικές πηγές και τις κάθε είδους μαρτυρίες- να επιδιώκουν και τη μεθοδολογική εξοικείωση των μαθητών με την επιστημολογία της Ιστορίας. Κάτι τέτοιο απαιτεί γνώση και αξιοποίηση των λεγόμενων δευτερογενών εννοιών της Ιστορίας, όπως αυτές προέκυψαν μετά τη διαπίστωση ότι είναι χρήσιμος ο διαχωρισμός των ιστορικών εννοιών σε ουσιαστικές/πρωτογενείς (substantive) και σε δομικές/δευτερογενείς (structural, second order). Σύμφωνα με το διαχωρισμό αυτό οι πρώτες περιλαμβάνουν τις έννοιες με τη βοήθεια των οποίων οι ιστορικοί σκέφτονται και αφηγούνται το παρελθόν (π.χ. φασισμός, κοινωνία, μεσαίωνας, φεουδαρχία, λαός κ.λπ.), ενώ οι δεύτερες, αφορούν τις έννοιες που σχετίζονται με τη δομή της εργασίας του ιστορικού, την έρευνα και τις μεθόδους της Ιστορίας. Στις δευτερογενείς έννοιες στην Ιστορία περιλαμβάνονται ο ιστορικός χρόνος (time), η ιστορική μαρτυρία (evidence), η ιστορική αιτιότητα (causation), η ιστορική ερμηνεία (explanation), η ιστορική σημαντικότητα (significance), η ιστορική κατανόηση (understanding), η ιστορική ενσυναίσθηση (empathy), η ιστορική φαντασία (imagination), η ιστορική συνείδηση (consciousness), η ιστορική σκέψη (thinking) κ.λπ.

Στην ίδια κατεύθυνση, μία δεκαετία πριν, οι Seixas-Morton (2013) προτείνουν και αναλύουν έξι βασικές έννοιες/πυλώνες της ιστορικής σκέψης: την «ιστορική σημαντικότητα» (historical significance), η οποία αφορά τον τρόπο με τον οποίο αποφασίζουμε τι ήταν περισσότερο και τι λιγότερο σημαντικό στο παρελθόν, τη «μαρτυρία» (evidence), η οποία σχετίζεται με το πώς μαθαίνουμε ό,τι μαθαίνουμε για το παρελθόν, τη «συνέχεια και μεταβολή» (continuity and change), οι οποίες αναφέρονται στον τρόπο με τον οποίο μπορούμε να παρακολουθήσουμε και να διακρίνουμε τις πολύπλοκες ροές στην Ιστορία, από το παρόν στο παρελθόν, την «αιτία και συνέπεια» (cause and consequence), οι οποίες αναζητούν το γιατί συμβαίνουν τα γεγονότα και ποιες είναι οι ευρύτερες επιπτώσεις τους, την «ιστορική προοπτική» (historical perspective), που έχει να κάνει με τον τρόπο με τον οποίο κατανοούμε καλύτερα τους ανθρώπους του παρελθόντος και, τέλος, την «ηθική διάσταση» (ethical/moral dimension), με βάση την οποία αναζητούνται τρόποι, προκειμένου η μελέτη του παρελθόντος και της Ιστορίας να αποκτήσει νόημα στο παρόν και να συμβάλει δυναμικά στη βελτίωση της ποιότητας ζωής στο παρόν και στο μέλλον.

B. Το ιστορικό πλαίσιο του θέματος της διδακτικής πρότασης

Μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η Ελλάδα θα καθυστερούσε να υποδεχθεί την πολυπόθητη ειρήνη· η υποχώρηση των κατοχικών δυνάμεων δε συνεπαγόταν και τη λήξη των συρράξεων, καθώς το πεδίο τριβής μετατοπιζόταν πλέον από τον ξένο κίνδυνο στους κόλπους των ελληνικών αντιστασιακών οργανώσεων. Οι πάλαι ποτέ συνασπισμένες, ως προς την αντιμετώπιση του εχθρού, ένοπλες δυνάμεις του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ έμελλε να εμπλακούν σε πολύχρονες, αιματηρές συγκρούσεις, οι οποίες διήρκεσαν έως τον Αύγουστο του 1949. Η εξασφάλιση του πολιτικού ελέγχου του κράτους αποτέλεσε το κύριο διακύβευμα των αντιμαχόμενων πλευρών.

Ο σημαντικός ρόλος που είχε διατελέσει ο ελληνικός παράγοντας στην αποδυνάμωση των δυνάμεων του Άξονα κατά την πρώτη φάση του κατακτητικού κύματος από τα ναζιστικά στρατεύματα, διατηρήθηκε και στην αμέσως μεταπολεμική περίοδο. Η Ελλάδα αποτέλεσε το πεδίο εκδήλωσης της πρώτης ψυχροπολεμικής ρήξης, σε μια Ευρώπη που ήδη «μοιραζόταν» μεταξύ των πρόσφατων νικητών του πολέμου. Οι ζώνες επιρροής που προέκυψαν στον ευρωπαϊκό χώρο μετά από το 1945 αφορούσαν την ιδεολογική, πολιτική και στρατιωτική επικράτηση στις περιοχές «ζωτικού

ενδιαφέροντος»,¹ με τις ΗΠΑ αφενός και την ΕΣΣΔ αφετέρου να διεκδικούν τα ηνία στο, υπό διαμόρφωση ακόμη, νέο παγκόσμιο σύστημα.

Μολονότι ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος δεν παρουσιάζει ιδιαίτερες αποκλίσεις, σε σύγκριση με άλλες συγκρούσεις του ίδιου τύπου, που εκδηλώθηκαν εντός του βραχέως 20^{ου} αιώνα (βλ. Ισπανικός Εμφύλιος Πόλεμος, μία δεκαετία νωρίτερα),² χαρακτηρίζεται για τις ιδιαίτερες μεθόδους που χρησιμοποίησαν αμφότερες οι αντιμαχόμενες πλευρές, στοχεύοντας στην πλήρη στρατιωτική και πολιτική επικράτησή τους. Μία από τις πλέον χαρακτηριστικές όψεις αυτής της σύγκρουσης αποτέλεσε η διαδικασία εκκένωσης των νεαρών Ελλήνων -παιδιών και εφήβων- από τις πατρογονικές εστίες τους, οι οποίες είχαν μοιραία μετατραπεί σε πεδία σκληρών στρατιωτικών συγκρούσεων μεταξύ κυβερνητικών και αντάρτικων μονάδων, ήδη από το 1945. Το «παιδομάζωμα» του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος -όρος που χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά εντός των κυβερνητικών κύκλων και, μοιραία, εγχαράχτηκε στη συλλογική μνήμη- δρομολογήθηκε στις αρχές του 1948 και περιλάμβανε την αποστολή Ελληνόπουλων στις -ιδεολογικά όμορες- χώρες του Ανατολικού Μπλοκ. Άμεση και ενστικτώδης «απάντηση» στο παραπάνω εγχείρημα ήταν η ίδρυση των λεγόμενων «παιδοπόλεων», εντός της ελληνικής επικράτειας, με πρωτοβουλία της βασίλισσας Φρειδερίκης· στις παιδοπόλεις αυτές μεταφέρθηκε και φιλοξενήθηκε πλήθος παιδιών. Το έργο που είχε θέσει σε εφαρμογή το ελληνικό Στέμμα έλαβε τον χαρακτηρισμό «παιδοφύλαγμα»· η σύγκρουση που εκτυλισσόταν στα ορεινά της χώρας είχε πλέον λάβει νέες διαστάσεις, με άμεσο κοινωνικό αντίκτυπο.

Το «παιδομάζωμα»³ χαρακτηρίστηκε εξίσου για την πρωτοτυπία και τη μαζικότητά του, ενώ εξακολουθεί να ερευνάται με ζέση ακόμη και σήμερα. Η μεταφορά των παιδιών, αρχικά στις γειτονικές βαλκανικές χώρες και έπειτα σε όλο το εύρος του Ανατολικού Συνασπισμού, διεκπεραιώθηκε με επιτυχία, χάρη στη συνέργεια της ελληνικής κομμουνιστικής ηγεσίας και των επιμέρους σοσιαλιστικών καθεστώτων των χωρών υποδοχής. Αναμφίβολα, μια τέτοια διαδικασία δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς την αρωγή ειδικών φορέων,⁴ οι οποίες επωμίστηκαν το συνολικό -σχεδόν- βάρος της μεταφοράς, της περίθαλψης και της εγκατάστασης των νεαρών πολιτικών προσφύγων στις νέες πατρίδες τους. Τόσο για το «παιδομάζωμα» (του ΔΣΕ) όσο και για το «παιδοφύλαγμα» (της Φρειδερίκης) το βασικό κίνητρο παρέμενε θεωρητικά βαθιά ανθρωπιστικό,

---

¹ Στη σύγχρονη ιστοριογραφία είθισται να χρησιμοποιείται ο όρος «cordon sanitaire», προκειμένου να δηλώσει τις εδαφικές περιοχές που αποτελούσαν διακύβευμα των ψυχροπολεμικών Δυνάμεων. Ο έλεγχος των περιοχών αυτών δημιουργούσε μια, κατά κάποιο τρόπο, ασπίδα ασφαλείας για την εκάστοτε υπερδύναμη, καθώς η επέκταση της εδαφικής της κυριαρχίας εξασφάλιζε την προστασία του πολιτικού και ιδεολογικού κέντρου της. Κατεξοχήν παράδειγμα του διπλωματικού αυτού ζητήματος αποτέλεσε ο διαμοιρασμός της μεταπολεμικής Ευρώπης σε «ζώνες επιρροής», μεταξύ Βρετανίας και ΕΣΣΔ, ως απότοκο της Συμφωνίας των Ποσοστών, το 1944. Στο πλαίσιο της ιδιόμορφης αυτής διανομής -που είχε μάλιστα αρχικά αποτυπωθεί με κάποια προχειρότητα σε ένα κομμάτι χαρτί από τον ίδιο τον Ουίνστον Τσώρτσιλ, ενώπιον του Ιωσήφ Στάλιν- η μετακατοχική Ελλάδα περνούσε κατά 90% υπό βρετανική επιρροή και κατά 10% στην αντίστοιχη σοβιετική.

² Βλ. σχετικά: Γιώργος Μαργαρίτης, *Οι εμφύλιοι πόλεμοι στον σύγχρονο κόσμο*, Κάλλιπος, Ανοιχτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2023.

³ Αν και ο όρος παραμένει κάπως αδόκιμος, με ισχυρές πολιτικές και ιδεολογικές συνυποδηλώσεις (συσχετισμός με το κατεξοχήν παιδομάζωμα της Οθωμανοκρατίας, που είχε ως στόχο τη στρατολόγηση νεαρών παιδιών για τη δημιουργία γενιτσαρικού στρατεύματος), εξακολουθεί να χρησιμοποιείται, στο πλαίσιο της μελέτης του ζητήματος της μετακίνησης των Ελληνοπαίδων του ελληνικού Εμφυλίου, σε μια προσπάθεια διαχωρισμού του από την αντίστοιχη πρωτοβουλία της βασίλισσας Φρειδερίκης («παιδοφύλαγμα»).

⁴ Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί η ΕΒΟΠ (Επιτροπή Βοήθειας στο Παιδί), η οποία ιδρύθηκε το 1948 υπό τη διεύθυνση του γιατρού Πέτρου Κόκκαλη. Η δράση της ΕΒΟΠ υπήρξε καίρια για την ορθή ένταξη των νεαρών πολιτικών προσφύγων στις χώρες υποδοχής. Η Επιτροπή ανέλαβε εξολοκλήρου το απαιτητικό έργο της εγκατάστασης και διαπαιδαγώγησης των παιδιών αυτών, έως και την προσχώρησή τους στην τριτοβάθμια ή τεχνική Εκπαίδευση.

καθώς εκπορευόταν από την πεποίθηση πως η καθημερινότητα των Ελληνόπουλων της βόρειας Ελλάδας είχε καταστεί εξαιρετικά επικίνδυνη και, με αυτό το δεδομένο, η απομάκρυνση και η διαφύλαξή τους αποτελούσε πλέον μονόδρομο.

Η εγκατάσταση των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας (ΛΔΓ), στη βάση της οποίας έχει οργανωθεί η παρούσα εργασία, υπήρξε ιδιόμορφη, ακόμα και σε σύγκριση με τις εγκαταστάσεις παιδιών στις υπόλοιπες Λαϊκές Δημοκρατίες. Μεταξύ των κύριων σημείων διαφοροποίησης συγκαταλέγεται καθ'αυτό το καθεστώς του διχοτομημένου γερμανικού κράτους, ως απόρροια της εγκαθίδρυσης «ζωνών επιρροής» από τις νικήτριες δυνάμεις του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Τα Ελληνόπουλα φιλοξενήθηκαν σε παιδικούς σταθμούς της ευρύτερης περιοχής της σημερινής Σαξονίας, όπου τους παρασχέθηκαν τα απαραίτητα εφόδια για τη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού τους προφίλ, αλλά και την ομαλότερη ένταξή τους στην ανατολικογερμανική κοινωνία. Η παραμονή των πολιτικών προσφύγων στις χώρες φιλοξενίας υπήρξε μακρόπνοη, με αποτέλεσμα ο επαναπατρισμός τους να καθυστερήσει, σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμα και για μια ολόκληρη τριακονταετία. Οι πολιτειακές ζυμώσεις της μεταπολιτευτικής περιόδου έθεσαν τα θεμέλια για τη θεσμική μεταβολή, η οποία με τη σειρά της δρομολόγησε τη διαδικασία του επίσημου επαναπατρισμού των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων, οι οποίοι διαβιούσαν για δεκαετίες στα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης.⁵

Για την πλειονότητα -αν όχι για το σύνολο- των ανθρώπων αυτών, η ανάμνηση της πατρίδας παρέμενε εγχαραγμένη και η ελπίδα για την επιστροφή στην πατρίδα άσβεστη. Παραταύτα, η μακρά παραμονή τους στις ξένες χώρες έμελλε να προκαλέσει την ανάδυση ενός αισθήματος ταυτοτικού διχασμού μεταξύ των «δύο πατρίδων», αφενός του τόπου της καταγωγής και αφετέρου του τόπου της ενηλικίωσης και του βιοπορισμού. Οι Έλληνες πρόσφυγες της ΛΔΓ κλήθηκαν επιπλέον να διαχειριστούν τις πολυεπίπεδες αλλαγές που δημιούργησε η Γερμανική Ενοποίηση, ως απότοκο της πτώσης του Τείχους του Βερολίνου, το 1989. Συνεπώς, βρέθηκαν για δεύτερη φορά αντιμέτωποι με το αίσθημα της «απώλειας της πατρίδας», της «σοσιαλιστικής πατρίδας» τους, η οποία έπαψε να υφίσταται μετά την κατάρρευση του Υπαρκτού Σοσιαλισμού, στις αρχές της δεκαετίας του 1990.

Γ. Η προφορική μαρτυρία ως ιστορική πηγή και η διδακτική αξιοποίησή της

Παρά τη δημοτικότητα που απολαμβάνει στις μέρες μας, η Προφορική Ιστορία χρειάστηκε να διεκδικήσει έντονα τη θέση της στην επιστημονική κοινότητα, καταφέροντας εντέλει να υπερκεράσει τις παγιωμένες μεθοδολογικές επιταγές της ιστορικής έρευνας. Η πρόταση για μια «Ιστορία από τα κάτω», όπως είθισται να αποκαλείται με άλλα λόγια η Προφορική Ιστορία, υπήρξε άμεση συνέπεια των ριζικών αλλαγών που είχε επιφέρει η έλευση της μεταπολεμικής εποχής. Το αίτημα της καταγραφής της ανθρώπινης εμπειρίας, εντός της ιστορικής συγκυρίας, προέκυψε ως ανάγκη επεξεργασίας -ατομικής πρωτίστως και έπειτα κοινωνικής- του Ολοκαυτώματος· ήταν η πρώτη φορά που το συλλογικό τραύμα μεταπολιτεύεται από το δημόσιο διάλογο στην επιστημονική μελέτη. Οι «φωνές» των επιζώντων αποτέλεσαν το κατεξοχήν μέσο αμφισβήτησης των «μεγάλων ναζιστικών

---

⁵ Οι ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις, τις οποίες εισήγαγαν οι κυβερνήσεις ΠΑΣΟΚ από το 1981 και εξής, ενίσχυσαν τις διαδικασίες «επούλωσης των πληγών» του Εμφυλίου, που είχαν ξεκινήσει κατά τη Μεταπολίτευση. Χαρακτηριστικό στην περίπτωση αυτή το νομοσχέδιο «Περί άρσης συνεπειών του Εμφυλίου Πολέμου 1944-1949», το οποίο ψηφίστηκε το 1989. Εντούτοις, παρόμοιες νομοθετικές προτάσεις, όπως αυτή του 1982, η οποία διάνοιγε το δρόμο για τον επαναπατρισμό των Ελλήνων στο γένος, απέκλειε από τον κανόνα τους Σλαβομακεδόνες πολιτικούς πρόσφυγες και εμπόδιζε την επιστροφή τους στην Ελλάδα. Πρβλ. Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη 1945-1989*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σσ. 196-200.

αφηγημάτων» και τέθηκαν στο επίκεντρο της μελέτης των εγκλημάτων του τελευταίου μεγάλου πολέμου. Σε κάθε περίπτωση, το κύριο αίτημα παρέμενε η κατανόηση της ανθρώπινης εμπειρίας.

Παρά τις εντατικές προσπάθειες για την ανάδειξη της ιδιαίτερης αξίας των προφορικών μαρτυριών/πηγών στη μελέτη του πρόσφατου παρελθόντος, οι «προφορικοί ιστορικοί» βρέθηκαν καταρχάς και επί μακρόν στο περιθώριο της επιστημονικής κοινότητας, δεχόμενοι έντονη κριτική για τη «μεθοδολογική παρέκκλιση» που πρότειναν και αξιοποιούσαν. Χρειάστηκε να περάσουν δεκαετίες μέχρι η προφορική πρακτική να αρχίσει να αποκτά ερείσματα και να εντάσσεται σταδιακά στον επιστημονικό διάλογο. Από τη δεκαετία του 1980 και εξής, η παρακαταθήκη μελετητών όπως οι Passerini, Thompson, Portelli κ.ά. θα αποτελέσει τη βάση για την ολοένα εντατικότερη μελέτη και αξιοποίηση της Προφορικής Ιστορίας στην ιστοριογραφική έρευνα.⁶

Η ιδιαιτερότητα που παρουσιάζουν οι προφορικές πηγές και η αμεσότητα των πληροφοριών που παρέχουν, δημιουργεί συχνά την αυθόρμητη πεποίθηση ότι αποτελούν τη μοναδική αντικειμενική πηγή γνώσης του παρελθόντος. Καθότι βιωμένη, η εμπειρία που μεταφέρει μια μαρτυρία προσφέρει πράγματι νέους τρόπους θέασης ενός γεγονότος (ή μιας περιόδου), ωστόσο παραμένει μια μονομερής οπτική, έντονα διαμεσολαβημένη και επηρεασμένη από το κοινωνικό υπόβαθρο του αφηγητή.⁷ Από την άλλη, παρότι στερείται αντικειμενικότητας, η προφορική πηγή μπορεί να εμπλουτίσει με νέες οπτικές την ιστορική έρευνα, ιδιαίτερα σε συνδυασμό με τη μελέτη των αρχειακών τεκμηρίων.

Στη δεύτερη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα, η Προφορική Ιστορία εξακολουθεί να εμπλουτίζεται με νέες πρακτικές. Η ψηφιακή τεχνολογία ευνοεί τον πειραματισμό στην καταγραφή μαρτυριών και επιτρέπει την ταχεία και ευρύτατη διάδοσή τους, σε κάθε άκρη του κόσμου. Με τον τρόπο αυτό η Προφορική Ιστορία γίνεται κομμάτι του ψηφιακού πολιτισμού και μετατρέπεται στο κατάλληλο μέσο για μια αμεσότερη επαφή με το βιωμένο παρελθόν.

Δ. Οι βασικές παράμετροι μιας διδακτικής πρότασης

Ένα διδακτικό σενάριο Ιστορίας, για να είναι σύγχρονο και -κυρίως- λειτουργικό, πρέπει να συμβαδίζει με όλα τα παραπάνω. Χρειάζεται, δηλαδή, να αναζητά και να επιδιώκει την άμεση συμμετοχή των μαθητών στην ιστορική έρευνα, μέσω της διερεύνησης της προσφερόμενης (μέσω των μαρτυριών και των πηγών) ιστορικής γνώσης. Αυτό θα γίνει με ασκήσεις/δραστηριότητες, οι οποίες θα προκαλούν τις αισθήσεις και τη λογική των μαθητών, θα τους ωθούν να σκεφτούν, να ερμηνεύσουν, να κρίνουν, να συνθέσουν, να αποφασίσουν κ.λπ. και -κυρίως- να υποστηρίξουν τα όποια συμπεράσματά τους με συμπαγή επιχειρήματα και να θεμελιώσουν τις απόψεις τους σε λογικά/ιστορικά και τεκμηριωμένα ερείσματα.

Η δομή ενός διδακτικού σεναρίου εκκινεί από τους γενικούς και ειδικούς στόχους του. Οι γενικοί στόχοι αφορούν τη διδασκαλία της Ιστορίας στο σύνολό της, απαντούν δηλαδή σε ζητήματα όπως λ.χ. γιατί διδάσκεται η Ιστορία, τι νόημα έχει η μελέτη του παρελθόντος, τι θα αποκομίσουν δυνητικά οι μαθητές μελετώντας την Ιστορία, ποια είναι τα προσδοκώμενα αποτελέσματα της διδασκαλίας κ.λπ. Οι ειδικοί στόχοι αφορούν καταρχήν τη θεματική ενότητα με την οποία

---

⁶ Σχετικά με την αξιοποίηση των προφορικών πηγών ως μέσου μελέτης του παρελθόντος -και όχι μόνο- βλ. το πρόσφατο συλλογικό πόνημα: Ρίκι Βαν Μπούσχτεν (επιμ.), *Οι προφορικές βιογραφικές αφηγήσεις ως πηγή επιστημονικής γνώσης: διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Βόλος 2023.

⁷ «Οι συνεντεύξεις μας λένε "όχι απλώς τι συνέβη, αλλά τι πιστεύουν οι άνθρωποι ότι συνέβη και πώς το έχουν εσωτερικεύσει και ερμηνεύσει". Η προσωπική μαρτυρία που παράγεται σε μια συνέντευξη μεσολαβεί μεταξύ προσωπικής μνήμης και κοινωνικού κόσμου», Lynn Abrams, σ. 19.

καταπιάνεται η συγκεκριμένη διδακτική πρόταση (στην περίπτωση μας τους πολιτικούς πρόσφυγες κατά ή μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο στην Ελλάδα) και, για πρακτικούς λόγους, διαχωρίζονται σε γνωστικούς (οι οποίοι επιδιώκουν να διερευνήσουν τον τρόπο με τον οποίο οι μαθητές θα σκέφτονται και θα δρουν, αφού διδαχθούν τη συγκεκριμένη ενότητα, το τι πρέπει να διατηρήσουν στη μνήμη τους μετά τη διδασκαλία και για ποιο λόγο, το τι πρέπει να ενστερνιστούν μέσω της διδασκαλίας και για ποιο λόγο κ.λπ.), συναισθηματικούς (οι οποίοι ορίζουν τις στάσεις και τις αξίες που θα διαμορφώσουν οι μαθητές μετά τη διδασκαλία της συγκεκριμένης ενότητας, τα συναισθήματα που θα βιώσουν ή θα αναπτύξουν κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας ή μετά από αυτήν κ.λπ.) και ψυχοκινητικούς (οι οποίοι στοχεύουν στην ανάδειξη των ψυχοσωματικών και κινητικών δεξιοτήτων που θα καλλιεργήσουν οι μαθητές κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας της συγκεκριμένης ενότητας).

Με βάση τη στοχοθεσία μιας διδακτικής πρότασης καθορίζεται η επιθυμητή ή/και αναμενόμενη συμπεριφορά των μαθητών κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας και -κυρίως- μετά την ολοκλήρωσή της· καθορίζονται, επιπλέον, και οι συνθήκες υπό τις οποίες αναμένεται η εμφάνιση της συμπεριφοράς αυτής, όπως και τα κριτήρια με τα οποία θα γίνει ο έλεγχος της επίτευξης ή όχι του στόχου. Είναι προφανές ότι η ακριβής στοχοθεσία μιας διδακτικής πρότασης είναι καθοριστικής σημασίας για το συνολικό πρότζεκτ, εφόσον από την αρχή καθορίζονται παράμετροι όπως η κατεύθυνση στην οποία θα κινηθεί η διδακτική πρόταση, το τι ακριβώς επιδιώκει, αλλά και οι επιστημολογικές γραμμές επάνω στις οποίες θα κινηθεί. Οι στόχοι που έχουν εξαρχής τεθεί θα πρέπει να συμβαδίζουν απόλυτα τόσο με την επιλογή των ιστορικών μαρτυριών και του συνολικού επικουρικού διδακτικού υλικού που θα δοθεί στους μαθητές, όσο και -κυρίως- με τις δραστηριότητες που θα απευθύνονται στους μαθητές και θα τους καλούν να τις διεξέλθουν με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη συνέπεια, προσοχή, αρτιότητα και επάρκεια.

Σε κάθε περίπτωση, οι διδακτικές δραστηριότητες που περιλαμβάνει ένα σχέδιο μαθήματος πρέπει να συνδέονται άμεσα με τους στόχους που έχουν προηγηθεί, με ορίζοντα την κατάκτηση από τους μαθητές τόσο της δηλωτικής και όσο και της διαδικαστικής γνώσης. Για ένα άρτιο διδακτικό σενάριο είναι απαραίτητο να αξιοποιηθεί όσο το δυνατό ευρύτερη και πολυτροπική ποικιλία ιστορικών μαρτυριών. Η αξιολόγηση, κατά τη διάρκεια και στο τέλος του διδακτικού σεναρίου, είναι η αποτίμηση της επίτευξης των διδακτικών στόχων και -ταυτόχρονα- έλεγχος των επιλογών του εκπαιδευτικού και των μαθητών. Μπορεί να πραγματοποιηθεί με προφορικές ερωτήσεις και διάλογο στην τάξη, με φύλλα εργασίας, με ανάθεση γραπτών εργασιών για το σχολείο ή για το σπίτι, με επισκέψεις σε χώρους ιστορικού ενδιαφέροντος, με την αξιοποίηση της ψηφιακής τεχνολογίας κ.λπ.

Η προσπάθεια για τη δημιουργία της διδακτικής πρότασης που ακολουθεί ξεκίνησε και ολοκληρώθηκε με τρεις κομβικές επιδιώξεις: 1) να βασίζεται στις επιστημονικές προτάσεις και στα πορίσματα της σύγχρονης Διδακτικής της Ιστορίας, 2) να σέβεται και να αξιοποιεί στο έπακρο τις προφορικές μαρτυρίες των πολιτικών προσφύγων, εμπλουτίζοντάς τες -όπου και όποτε χρειάστηκε- με πρόσθετο επικουρικό υλικό, πολυτροπικό και αξιόπιστο και 3) να σέβεται αυτούς στους οποίους απευθύνεται, δηλαδή τους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές, οι οποίοι θα κληθούν αφενός να εφαρμόσουν πράγματα τα οποία πρέπει να είναι κατανοητά και εύπεπτα, και, αφετέρου, να αξιοποιήσουν την ιστορική γνώση στην καθημερινότητά τους, αναπτύσσοντας τη σκέψη, τις αξίες και τις δεξιότητές τους, με στόχο την προσωπική ωρίμανσή τους και την ενίσχυση του ιστορικού γραμματισμού τους. Κεντρικοί όροι και έννοιες στη δημιουργία του σεναρίου είναι η ιστορική κατανόηση και τεκμηρίωση, η επαρκής και ακριβής νοηματοδότηση όρων και ιστορικών γεγονότων, το ζήτημα της μνήμης και της λήθης, αλλά και σοβαρά κοινωνικά ζητήματα όπως η μεταμέλεια, η συμφιλίωση, η συγχώρηση κ.λπ., τα οποία καθορίζουν τη ζωή των ανθρώπων στο παρελθόν και στο παρόν.

Ε. Το πλαίσιο της συγκεκριμένης διδακτικής πρότασης

Στη διδακτική πρόταση που ακολουθεί εξετάζεται το ζήτημα της αποστολής Ελληνοπαίδων στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας, κατά την τελευταία φάση του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου. Στο επίκεντρο του πρωτογενούς ερευνητικού υλικού βρίσκονται προφορικές μαρτυρίες που έχουν συλλεχθεί πρόσφατα γύρω από το ζήτημα. Εκτός από την αξιοποίηση του πρωτογενούς υλικού (προφορικές μαρτυρίες), κομβική για τους συγγραφείς ήταν και η ανάδειξη της Προφορικής Ιστορίας ως εργαλείου μελέτης του παρελθόντος, αλλά και η κριτική αξιοποίησή της στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Οι μαθητές που θα συμμετέχουν στο πρότζεκτ της συγκεκριμένης διδακτικής πρότασης θα έρθουν -ίσως για πρώτη φορά- σε άμεση επαφή με ένα ιδιαίτερο είδος πρωτογενών πηγών, οι οποίες αποκλίνουν από τη συμβατική, αρχειοκεντρική ιστορική έρευνα/μελέτη· πρέπει, λοιπόν, να ενθαρρυνθούν για τον εντοπισμό και την κριτική προσέγγιση των ιστορικών πληροφοριών που αποτυπώνονται στις μαρτυρίες. Θα προηγηθεί, ωστόσο, εκ μέρους του εκπαιδευτικού, η σχετική ενημέρωση για τη διαχείριση των προφορικών μαρτυριών και για τα προβλήματα που μπορεί να ελλοχεύουν στην άκριτη προσέγγισή τους.⁸

Η διδακτική πρόταση απευθύνεται σε μαθητές του Λυκείου, επειδή αυτοί -κατά κανόνα- διαθέτουν επαρκή ωριμότητα και κριτική ικανότητα, προκειμένου να επεξεργαστούν αποτελεσματικά νοήματα, έννοιες και δραστηριότητες και να καλύψουν με επάρκεια τις απαιτήσεις της πρότασης. Συγκεκριμένα, η πρόταση μπορεί να αξιοποιηθεί στο πλαίσιο του μαθήματος της Ιστορίας Γενικής Παιδείας της Γ' τάξης στο Γενικό Λύκειο, εφόσον ως προς το περιεχόμενο εμπίπτει στην ενότητα 6 του κεφαλαίου Ε' («Ο ανταγωνισμός στο στρατόπεδο των νικητών») και στην ενότητα 3 του κεφαλαίου ΣΤ' («Η εξέλιξη και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου»)⁹. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, η διδακτική πρόταση μπορεί να απευθυνθεί και σε μικρότερα παιδιά, εφόσον προηγουμένως τροποποιηθεί κατάλληλα.

Με την ολοκλήρωση της διδακτικής ενότητας, οι μαθητές καταρχήν θα έχουν έρθει σε επαφή με τις έννοιες του «χρονικού βάθους» και του «βιωμένου χρόνου», δηλαδή του τρόπου με τον οποίο τα ιστορικά υποκείμενα αφηγούνται και νοηματοδοτούν διαχρονικά αφενός το ίδιο το παρελθόν και αφετέρου τη θέση τους σε αυτό.¹⁰ Επίσης, θα είναι σε θέση

- να περιγράφουν τις συνθήκες και να γνωρίζουν τις αιτίες και τις προϋποθέσεις που οδήγησαν στη δημιουργία του παιδικού προσφυγικού ρεύματος από την Ελλάδα προς χώρες του εξωτερικού, κατά τη διάρκεια ή μετά τη λήξη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου,
- να συνειδητοποιούν τις δυσχέρειες που αντιμετώπισαν τα παιδιά/πρόσφυγες κατά τη διάρκεια της μετακίνησης και της εγκατάστασής τους στο εξωτερικό και να εκτιμούν την ενσωμάτωσή τους στην οικονομική, πολιτική, κοινωνική και πολιτισμική εξέλιξη του νέου τόπου διαμονής τους,
- να αποτιμούν και να αξιολογούν γενικότερα μια διαδικασία προσφυγικής αποκατάστασης και ένταξης, εντάσσοντάς την κάθε φορά στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής της,

---

⁸ Βλ. Παιδαγωγικός Οδηγός της Παγκόσμιας Ένωσης Προφορικής Ιστορίας <https://oralhistory.org/educators-resource/> [πρόσβαση 18/2/2024].

⁹ http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/5307/Istoria_G-Lykeiou_html-apli/index.html [πρόσβαση 18/2/2024].

¹⁰ Πρβλ. Henri Moniot, *Η Διδακτική της Ιστορίας, Μεταίχμιο*, Αθήνα 2000, σ.252 και Lynn Abrams, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, Ρίκι Βαν Μπούσχοτεν (επιμ.), Πλέθρον, Αθήνα 2014, σ. 154.

- να ερμηνεύσουν -εντός του ιστορικού πλαισίου τους- έννοιες όπως «Ανατολικό Μπλοκ», «σοβιετική ζώνη κατοχής», «παιδομάζωμα/παιδοφύλαγμα», «Γερμανική Ενοποίηση» κ.λπ.

Στα επιδιωκόμενα αποτελέσματα της διδασκαλίας συμπεριλαμβάνονται και

- η κατανόηση των αιτιών που κινητοποίησαν τη μαζική αποστολή των Ελληνόπουλων στις χώρες του σοσιαλιστικού ιστού ή, σε άλλες περιπτώσεις, η συγκέντρωση των παιδιών στις παιδοπόλεις που τελούσαν υπό την εποπτεία της βασίλισσας Φρειδερίκης,
- ο εντοπισμός και η κατανόηση της «ιστορικής γλώσσας» και των κύριων αφηγημάτων των αντιμαχόμενων πλευρών κατά την περίοδο του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου,
- η γνωριμία με τις πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές της μεταπολιτευτικής περιόδου, οι οποίες επηρέασαν άμεσα το ζήτημα του επαναπατρισμού των πολιτικών προσφύγων και αποδείχθηκαν καταλυτικές στη διαμόρφωση του θεσμικού πλαισίου της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας.

Για τη σφαιρική και πολυπρισματική προσέγγιση του ζητήματος δίνεται στους μαθητές πολυτροπικό βοηθητικό υλικό, επιλεγμένο ειδικά για κάθε διδακτική ενότητα. Πρόκειται για πρωτογενείς ή/και δευτερογενείς ιστορικές πηγές, που επικουρούν τις επιλεγμένες προφορικές μαρτυρίες και δυνητικά θα συνδράμουν στην αρτιότερη κατανόηση του ζητήματος και θα διευκολύνουν τη σκέψη και την κρίση των μαθητών. Είναι προφανές, ωστόσο, ότι το υλικό αυτό είναι απολύτως ενδεικτικό, με την έννοια ότι έχει επιλεγθεί μέσα από μια τεράστια γκάμα ανάλογου υλικού, το οποίο υπάρχει στη διάθεση του κάθε εκπαιδευτικού για παιδαγωγική και διδακτική αξιοποίηση.

Σε τεχνικό/διαδικαστικό επίπεδο, μέσα από τις προφορικές μαρτυρίες αναδύθηκαν τέσσερις βασικοί θεματικοί πυλώνες/ενότητες του εξεταζόμενου ζητήματος. Η διδακτική πρόταση, λοιπόν, είναι δομημένη με βάση τις ενότητες αυτές και οι μαθητές θα κληθούν να εργαστούν ανά ομάδες στις συγκεκριμένες ενότητες. Η **πρώτη** ενότητα επικεντρώνεται στα παιδικά βιώματα του Εμφυλίου Πολέμου, στις συνθήκες διαβίωσης των Ελληνοπαίδων εν μέσω των συρράξεων και στην αναχώρησή τους από την Ελλάδα προς το εξωτερικό. Η **δεύτερη** σκιαγραφεί τις διαδοχικές φάσεις της μεταφοράς/μετακίνησης των νεαρών πολιτικών προσφύγων στις χώρες του Ανατολικού Μπλοκ, ενώ η **τρίτη** εξετάζει το ζήτημα της εγκατάστασης και της ζωής τους στη ΛΔΓ. Τέλος, η **τέταρτη** ενότητα αφορά την πρόσληψη από τους (ενήλικες πλέον) πρόσφυγες των πολιτικών εξελιξων λίγο πριν και μετά την ενοποίηση της Γερμανίας, μετά από την πτώση του Τείχους του Βερολίνου· επίσης, τη νοσταλγία για την Ελλάδα και την προσπάθεια για επαναπατρισμό.

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΙΣ ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Ενότητα 1

«Το βίωμα του Εμφυλίου και η αναχώρηση από την Ελλάδα»

ΟΙ ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Κώστας Τσιμούδης

15 Ιουλίου 1937

Μαυροκκλήσι (έχει πεθάνει)

(Αποσπάσματα από την αυτοβιογραφία "Μια νεοελληνική Οδύσσεια", σε συντομία)

1.1. «Ο κουνιάδος μου Κώστας, σύζυγος της αδελφής μου Βασιλικής, επιστρατεύτηκε στον εθνικό στρατό. Τι ειρωνεία της ιστορίας, δύο από τα αδέρφια της πολέμησαν στις Δημοκρατικές Δυνάμεις και ο δικός της σύζυγος στον Συντηρητικό Στρατό, οπότε ήταν αντίπαλοι. Για ποιον θα έπρεπε να προσεύχεται η αδελφή μου στην εκκλησία κάθε Κυριακή; Ποιος θα έπρεπε να επιστρέψει υγιής, ο σύζυγος ή τα αδέρφια; Έτσι, αυτός ο πόλεμος συνέβαινε ήδη στην οικογένειά μας. Όταν μιλήσαμε γι' αυτό αργότερα, μου επιβεβαίωσε ότι ο σύζυγός της και τα αδέρφια της είχαν πολεμήσει ο ένας εναντίον του άλλου σε διάφορες μάχες».

1.2. «Μια νύχτα το καλοκαίρι του 1948, ένας αντάρτης ήρθε στο σπίτι μας. Δεν τον γνωρίζαμε. Μίλησε στη γιαγιά μας και στην αδελφή μας Σοφία. Δεν μπορούσαμε να καταλάβουμε τι έλεγε. Λίγο αργότερα η αδελφή μου μας είπε: "Ελάτε εδώ, έχω κάτι να σας πω. Ντυθείτε καλά τώρα, γιατί θα φύγετε". Η αδελφή μου Γεωργία ήταν τότε 14 ετών, εγώ η ίδια ήμουν οκτώ ετών. Δεν ρωτήσαμε γιατί ή πού θα πηγαίναμε, απλώς γνέψαμε και ντυθήκαμε για να φύγουμε. Πεινασμένοι, χάλια και μόνο με τα ρούχα που είχαμε τώρα στις πλάτες μας, φύγαμε από το χωριό μας κάτω από το σκοτάδι με το γαϊδουράκι μας και με τη συνοδεία ενός ένστολου. Ο σκύλος μας μας συνόδευσε για αρκετή ώρα, αλλά κάποια στιγμή έτρεξε πίσω στο χωριό. Καθώς περπατούσαμε, δεν είχαμε ιδέα ότι αυτός ο "περίπατος" θα γινόταν μια "παγκόσμια περιοδεία"».

1.3. «Μάθαμε ότι ο εμφύλιος πόλεμος έληξε τον Οκτώβριο του 1949, με την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού. Το τέλος του εμφυλίου έφερε μεγάλες αλλαγές και για εμάς τα παιδιά στο Μπουργκάκ. Οι πολλές φήμες σταμάτησαν στην επόμενη μεγάλη ονομαστική ετυμηγορία. Διαβάστηκαν τα ονόματα των παιδιών για τις διάφορες χώρες, όπως Ρουμανία, Τσεχοσλοβακία, Ουγγαρία και Πολωνία. Και στη συνέχεια διαβάστηκαν τα ονόματα των παιδιών που προορίζονταν για μεταφορά στη ΛΔΓ. Ακολούθησαν αρκετά ονόματα, μεταξύ των οποίων το όνομα της αδελφής μου και το δικό μου».

Κώστας Αλεξίου

Μεγάλο Σιρίνι, Γρεβενά

"Αυτό είναι το σωστό μέρος για εμάς"

1.4. «Τα συναισθήματά μου ήταν διχασμένα, ως εκ τούτου δυσκολεύομαι να τα περιγράψω ακόμη και σήμερα. Από τη μία πλευρά είχαμε πάει στα βουνά για να απελευθερώσουμε την πατρίδα μας, από την άλλη μας είπαν ότι έπρεπε να εγκαταλείψουμε την Ελλάδα. Ωστόσο, ήταν δύσκολο να αρνηθεί κανείς, ότι οι συνθήκες ήταν εξαιρετικά δύσκολες. Δεν υπήρχε σχεδόν τίποτα να φάμε, η έλλειψη κυριολεκτικά των πάντων ήταν κραυγαλέα. Επιπλέον, δεν είχα την ευκαιρία να ενημερώσω την οικογένειά μου. Στο τέλος, επικράτησαν η απογοήτευση και η θλίψη».

Κώστας Στούπης

15 Αυγούστου 1934

Βησσάνη

1.5. «Κατάγομαι από την περιοχή της Κόνιτσας, το χωριό μου λέγεται Βησσάνη και είναι πολύ κοντά στην περιοχή των Ζαγοροχωρίων. Ήμασταν έξι αδέρφια. Όταν έφυγα από την Ελλάδα ήμουν έντεκα χρονών, πρέπει να ήταν γύρω στα μέσα Μαΐου του 1949. Ήμουν το μοναδικό αγόρι στο χωριό, όλοι οι άλλοι είχαν ήδη φύγει. Εκείνη την εποχή ζούσα μόνο με την αδελφή μου σε διάφορα μεταβαλλόμενα καταλύματα. Εκείνη την εποχή ήταν πανταχού παρών ο φόβος μήπως μας πάνε σε ένα παιδικό στρατόπεδο της Βασίλισσας Φρειδερίκης. Κάποτε με είχαν πιάσει και μέλη του αστικού στρατού-ευτυχώς κατάφερα να ξεφύγω και να επιστρέψω στο χωριό».

Θεοδώρα Αφεντουλίδου

29 Νοεμβρίου 1935

Λευκίμμη/Εβρος

Διεξήχθη στις 18 Φεβρουαρίου 2023

1.6. «Σε μια από τις τελευταίες μου μέρες στην Ελλάδα όλα τα παιδιά που επρόκειτο να φύγουν στο εξωτερικό, ήταν συγκεντρωμένα στην Πλατεία, του χωριού. Από εκεί ξεκινήσαμε με τα πόδια. Ουμάρμαι, ότι εκείνη τη στιγμή είχα ένα αίσθημα απελευθέρωσης, γιατί ο χρόνος που προηγήθηκε ήταν λόγω της αναταραχής του πολέμου πολύ δύσκολος. Υποφέραμε από την πείνα και παρόλο που είχαμε σιτηρά, μας απαγόρευσαν οι κρατικές αρχές να πάμε στους μύλους της πόλης. Φοβόμασταν μήπως μας συλλάβουν.

Παρόλο που δεν ξέραμε, πού θα καταλήγαμε, η ελπίδα ότι σύντομα θα μπορούσαμε να ζήσουμε μια ζωή με ασφάλεια υπερίσχυε του φόβου. Η προοπτική, ότι δεν θα έπρεπε πλέον να πεινάσουμε, έκανε τον επικείμενο αποχωρισμό από την οικογένειά μου πιο εύκολο».

Παναγιώτης "Τάκος" Αφεντουλίδης

19 Ιανουαρίου 1935

Θρυλόριο, κοντά στην Κομοτηνή

1.7. «Είναι όμως αλήθεια, ότι κάποια τα παιδιά στάλθηκαν στο εξωτερικό παρά τη θέληση των γονέων τους. Αλλά τουλάχιστον από ό,τι μπόρεσα να καταλάβω, επρόκειτο για εξαιρέσεις. Τουλάχιστον στην περιοχή μας δεν υπήρχε αναγκαστική αποστολή παιδιών ή νέων ενάντια στη θέληση των γονέων τους. Αντιθέτως, εκείνη την εποχή υπήρχαν φήμες, ότι η βασίλισσα Φρειδερίκη έστελνε τα παιδιά των παρτιζάνων σε κυβερνητικά στρατόπεδα επανεκπαίδευσης για να τα μετατρέψει σε γενίτσαρους. Σε καμία περίπτωση δεν ήθελα να σταλθώ εκεί. Ως εκ τούτου, δεν υπήρχε περίπτωση να φύγω από το χωριό. Εξάλλου, οι γονείς όλων των φίλων μου είχαν πάρει την ίδια απόφαση».

1.8. «Όμως η ήττα του Δημοκρατικού Στρατού είχε ήδη αρχίσει να γίνεται εμφανής, γι' αυτό και τώρα ανακοινώθηκε ότι τα παιδιά μέχρι 16 ετών θα έπρεπε να μεταφερθούν σίγουρα στο εξωτερικό. Έτσι πήγα κι εγώ στην Αλβανία. Εντωμεταξύ, η πολιτική κατάσταση στο Ανατολικό Μπλοκ είχε αλλάξει· οι διαφορές μεταξύ του Τίτο και του Στάλιν αυξήθηκαν, γι' αυτό και δεν μπορούσαμε να συνεχίσουμε από ξηράς, αλλά μας πήγαν αεροπορικώς στη Βουδαπέστη. Η ομάδα μας εκεί είχε εντωμεταξύ αυξηθεί σε 342 παιδιά, κυρίως από την Ήπειρο, και συνοδευόταν από επτά φροντιστές. Τελικά, πήγαμε στην τότε σοβιετική ζώνη κατοχής στη Γερμανία».

Σταματία Καραγιάννη

1 Σεπτεμβρίου 1934

Διδυμότειχο

1.9. «Μετά από λίγες μέρες, ήρθαν διάφορα φορτηγά και μας πήγαν στην Berkovitz της Βουλγαρίας. Αυτό συνέβη στις 16 Μαρτίου 1948. Ήμουν εκεί για τρία χρόνια. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου πήγα για πρώτη φορά στο σχολείο. Βασικά, ήμουν μέχρι τότε αναλφάβητη. Το σχολείο στο χωριό μου

είχε βομβαρδιστεί από τις μάχες, αλλά υπήρχε και έλλειψη δασκάλων που είτε πολεμούσαν με τους αντάρτες είτε ήταν φυλακισμένοι στις φυλακές του κυβερνητικού στρατού, οπότε δεν είχα μαθήματα. Έπρεπε επίσης να βοηθήσω τη μητέρα μου στο νοικοκυριό, επειδή ο πατέρας μου είχε πάει στα βουνά».

Ευφροσύνη Χατζή

25 Ιουλίου 1937

Αερωμίνι

Μηχανικός-οικονομολόγος προγραμματισμού και λογιστικής

1.10. «Μια μέρα, χωρίς συνεννόηση, μας πήγαν στα Τίρανα και από εκεί στη Βουδαπέστη. Εκεί είδα τον πατέρα μου για τελευταία φορά. Με αγκάλιασε και μου έδωσε ένα καρπούζι. Αργότερα έμαθα ότι τον έστειλαν στη Ρουμανία, όπου το 1954 πέθανε στο Βουκουρέστι. Μια από τις αδελφές μου στάλθηκε στην Πολωνία, η μεγαλύτερη στη Σοβιετική Ένωση, στην Τασκένδη. Η μητέρα μου έμεινε στην Ελλάδα, όπως και η μεγαλύτερη αδελφή μου και ο αδελφός μου, ο οποίος είχε καταδικαστεί σε δεκαετή φυλάκιση για πολεμική δράση από κοινού με τους παρτιζάνους. Η οικογένειά μας - πέντε παιδιά και οι γονείς μας - σκορπίστηκε στους τέσσερις ανέμους. Αυτό ήταν ιδιαίτερα δύσκολο για τη μητέρα μου. Καθώς ήταν αναλφάβητη, δεν υπήρχε τρόπος να μάθει ή να επιφέρει οτιδήποτε μέσω οποιουδήποτε επίσημου τρόπου για να επανενωθεί η οικογένεια».

Γιώργος Πέσχος

14 Ιανουαρίου 1935

Τσαμαντάς/Θεσπρωτία

Ηλεκτρολόγος μηχανικός

1.11. «Ξεκίνησα το σχολείο το 1940. Ο δάσκαλος ήταν κομμουνιστής και το πρώτο πράγμα που έμαθα από αυτόν ήταν το "Πάτερ ημών", παρόλο που ήταν μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος. Αργότερα πέρασε αρκετά χρόνια στη φυλακή».

Ηρακλής Σαριανίδης

15 Σεπτεμβρίου 1932

Μελία/Εβρος

Γεωργικός μηχανικός

1.12. «Η ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος χρειαζόταν εφέδρους, για να συνεχίσει τον εμφύλιο πόλεμο. Αντιμετώπιζαν ένα δίλημμα που προκαλούσε η υπεροχή του κυβερνητικού στρατού. Εμείς οι νέοι, ηλικίας 12 έως 16 ετών, έπρεπε να στρατολογηθούμε, για να καλύψουμε το κενό προσωπικού του αντάρτικου στρατού. Αυτό σήμαινε ότι το κύριο βάρος του εφεδρικού στρατού έπεφτε στους νέους που φιλοξενούνταν σε παιδικά σπίτια σε διάφορες Λαϊκές Δημοκρατίες. Θα πολεμούσαμε ως "εθελοντές μαχητές", με το τουφέκι στο χέρι, στις τάξεις του Ελληνικού Δημοκρατικού Στρατού. Θεωρώ ότι η απόφαση να στρατολογηθούν ανήλικα παιδιά ήταν ένα μεγάλο έγκλημα που διέπραξε η ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου».

1.13. «Το ημερολόγιο έδειχνε 14 Μαΐου 1948, ο ήλιος είχε μόλις δύσει και ξημέρωνε. Εκείνο το βράδυ ένα τάγμα ανταρτών με περίπου 150 έως 180 μαχητές βάδισε προς τις Φέρες, όπου στο μεταξύ είχαμε εκκενωθεί. Ήταν 10 το βράδυ όταν ακούσαμε τους πρώτους πυροβολισμούς. Τότε άρχισε η μάχη μεταξύ των κυβερνητικών στρατευμάτων και των ανταρτών γύρω από το Φέρες. Η κόλαση ξέσπασε: δεν μπορούσαμε να κλείσουμε τα μάτια μας από τον απόλυτο φόβο και τον ενθουσιασμό. Γύρω στη 1 η ώρα, οι πυροβολισμοί από τα τουφέκια και τα πολυβόλα κόπασαν λίγο. Ξαφνικά, δύο παράξενoi άντρες χτύπησαν την πόρτα μας. Η μητέρα μας έσπευσε να δει ποιοι ήταν αυτοί οι ξένοι. Όταν άνοιξε την πόρτα, δύο βαριά οπλισμένοι άνδρες στάθηκαν μπροστά της. Της εξήγησαν αμέσως γιατί είχαν

έρθει: “Κινδυνεύουν οι ζωές πολλών ανθρώπων. Κάθε λεπτό μετράει. Χρειαζόμαστε επειγόντως τη βοήθειά σας και το μεταφορικό μέσο, για να μεταφέρουμε τους τραυματισμένους μαχητές μας”. Ετοίμασα γρήγορα την ομάδα βοδιών και μαζί με τους δύο αντάρτες, οδήγησα προς το μέτωπο, μέσα στο σκοτάδι [...] Στο μεταξύ, είχαμε εγκαταλείψει το τάγμα και οδηγηθήκαμε στο αρχηγείο, συνοδευόμενοι από έναν ένοπλο αντάρτη. Υπήρχε μια πηγή νερού σε κοντινή απόσταση. Κατά τη διάρκεια της παραμονής μας μίας εβδομάδας, οι δύο φίλοι μου, ο Γαβριήλ και ο Γιάννης και εγώ έπρεπε να φέρνουμε κάθε μέρα νερό από εκεί, για τους μαχητές του στρατοπέδου. Εν τω μεταξύ, κάναμε σχέδια για τη διαφυγή μας στην πατρίδα. Αυτό ήταν φυσικά ένα ριψοκίνδυνο εγχείρημα και θα έθετε σε κίνδυνο τη ζωή μας, αν αποτυγχάναμε. Το γεγονός ότι τελικά αναβάλαμε το σχέδιο, οφειλόταν στο ότι οι αντάρτες που μας συνόδευαν υποσχέθηκαν ότι σύντομα θα μπορούσαμε να παρακολουθήσουμε σχολεία και να σπουδάσουμε. Για να είμαι ειλικρινής, ήμασταν αρκετά αφελείς για να πιστέψουμε αυτές τις υποσχέσεις τότε. Γι’ αυτό και ήμασταν συνεχώς σε επιφυλακή, για σπίτια που έμοιαζαν με σχολικά κτίρια: μάταια, φυσικά. Παρ’ όλα αυτά, δεν μπορούσαμε να αφήσουμε την ιδέα της απόδρασης [...] Η αναγκαστική στρατολόγηση και η απουσία μου, άφησαν την οικογένειά μου σε μεγάλη ανάγκη. Αν και γνώριζα ότι δεν έφταιγα εγώ, υπέφερα λόγω της αδυναμίας μου. Η μητέρα μου και τα μικρότερα αδέρφια μου περίμεναν μέρα και νύχτα την επιστροφή μου. Δεν είχαν τρόπο να γνωρίζουν ότι η ελπίδα τους ήταν μάταιη».

Κυριάκος Τσακμάκης

7 Ιουλίου 1933

Κορνοφωλιά

Ηλεκτρολόγος μηχανικός

1.14. «Εντωμεταξύ, κυκλοφορούσε η είδηση ότι η βασίλισσα Φρειδερίκη της Ελλάδας είχε αποφασίσει να μεταφερθούν τα ορφανά και τα παιδιά των αντιστασιακών σε στρατόπεδα αναμόρφωσης. Με αυτή τη μοίρα απειλήθηκα και εγώ, καθώς ήμουν, ήδη από το 1943, δηλωμένος αντίπαλος του καθεστώτος στην Αθήνα. Μια μέρα, μια ομάδα βασιλικών με παρέλαβε παρουσία του δημάρχου Κορνοφωλιάς και με πήγε, παρά τη θέλησή μου, στο σχολείο στο Σουφλί, το οποίο χρησίμευε ως κέντρο συγκέντρωσης παιδιών που επρόκειτο να αναμορφωθούν. Ήμασταν ουσιαστικά κλειδωμένοι εκεί, γιατί δεν μας επέτρεπαν να βγούμε από το κτίριο. Μόνο τα παιδιά των υποστηρικτών της Δεξιάς είχαν έρθει εθελοντικά. Παρακολουθούσα από το παράθυρο, καθώς τα παιδιά επιβιβάζονταν σε αυτοκίνητα για να μεταφερθούν από το Σουφλί στην Αλεξανδρούπολη. Φοβήθηκα ότι απειλήθηκα κι εγώ με την ίδια μοίρα και έτσι αναζήτησα καταφύγιο στο υπόγειο του σχολείου. Εκεί συνάντησα δύο παιδιά από το χωριό. Φύγαμε μαζί από το κτίριο».

Δημήτριος Χριστακούδης

21 Ιουλίου 1938

Κορνοφωλιά

1.15. «Ήταν η εποχή των αρχόμενων μετωπικών μαχών στον Γράμμο και το Βίτσι, που προανήγγειλαν την ήττα του αντάρτικου στρατού το καλοκαίρι του 1949. Στο χωριό είχαμε γιορτάσει τα Χριστούγεννα και περιμέναμε το νέο έτος. Εμείς, τα παιδιά, κοιμηθήκαμε στο δωμάτιο των παππούδων μας νωρίς εκείνη την παραμονή της Πρωτοχρονιάς του 1948, λίγο μετά το σκοτάδι. Πρέπει να ήταν πριν τα μεσάνυχτα, όταν οι αντάρτες μπήκαν στο χωριό αθόρυβα και χωρίς μάχη. Σκοπός τους ήταν να πάρουν τρόφιμα και να στρατολογήσουν νέους μαχητές για το Λαϊκό Στρατό».

Κώστας Παρουσούδης

19 Μαρτίου 1934

Ασβεστάδες/Εβρος

1.16. «Μια μέρα ένας αντάρτης ήρθε στο χωριό και συγκέντρωσε όλους τους κατοίκους στην κεντρική πλατεία. Εκεί εκφώνησε μια σύντομη ομιλία, στην οποία εξήγησε ότι δεν υπήρχε καμία προοπτική για τα παιδιά μας να πάνε σχολείο και να μάθουν αργότερα ένα επάγγελμα. Ωστόσο, ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας μπορούσε να προσφέρει ένα ασφαλές και καλό μέλλον για τα παιδιά στο εξωτερικό. Όσοι από τους γονείς ήθελαν να δώσουν τους γιους και τις κόρες τους, μπορούσαν να το κάνουν τώρα. Καθώς ήμασταν ουσιαστικά άστεγοι, η μητέρα μου αποφάσισε να φύγει από την Ελλάδα, μαζί με τις δύο αδελφές μου και εμένα. Πορευόμασταν πάντα τη νύχτα, καθώς τα αεροπλάνα του κυβερνητικού στρατού μας κυνηγούσαν κατά τη διάρκεια της ημέρας. Τις περισσότερες φορές κρυβόμασταν στα δάση, αλλά μια φορά είδα μια γυναίκα να χτυπιέται από σφαίρα ενός αεροπλάνου και να πεθαίνει. Ο πρώτος μας σταθμός διαφυγής ήταν ένα αντάρτικο συγκρότημα με φρεάτια και υπόγειες εγκαταστάσεις. Μείναμε εκεί για τρεις εβδομάδες. Μετά πήγαμε στη Βουλγαρία».

ΠΡΟΣΘΕΤΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

1.1.1. «Από πλευράς της ελληνικής κυβέρνησης και του βασιλικού ζεύγους Παύλου Α΄ και Φρειδερίκης, η μεταφορά παιδιών από την Ελλάδα προς τις Λαϊκές Δημοκρατίες που διεξήγαγε το ΚΚΕ, χαρακτηρίστηκε ως “παιδομάζωμα”, “γενοκτονία” και “προσπάθεια αφελληνισμού του γένους”». Η ανάλογη αντίδραση της Αριστεράς για τα «στρατόπεδα της Φρειδερίκης», χαρακτήριζε τη μετακίνηση παιδιών από τον Εθνικό Στρατό ως πολιτική πρακτική της βασίλισσας Φρειδερίκης, με στόχο τη «δημιουργία γενίτσαρων», που θα τους υποχρέωναν να συμμετάσχουν σε «χιτλερικές οργανώσεις νεολαίας» και θα ανατρέφονταν από την κυβέρνηση με τρόπο τέτοιο, ώστε να πιστεύουν πως οι γονείς τους είναι «προδότες» (Baerentzen, 1987, σσ. 128 και 131).

1.1.2. «Οι μετακινήσεις παιδιών από τον Εθνικό Στρατό εντάθηκαν την άνοιξη του 1948, όταν τέθηκε σε πλήρη λειτουργία το αντίστοιχο πρόγραμμα εκκένωσης από πλευράς Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης. Σύμφωνα με πληροφορίες που μετέδωσε ο Ελληνικός Στρατός στην οργάνωση UNSCOB, τον Απρίλιο του 1948 απομακρύνθηκαν περισσότερα από 10.000 παιδιά, ηλικίας 3-14 ετών, από επαπειλούμενες από τον ΔΣΕ περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης. Σύμφωνα με στοιχεία του “Εράνου”, μόνο κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, οι παιδοπόλεις περιέθαλψαν 18.000 παιδιά (Boeschoten-Danforth, 2015, σσ. 127 και 133). Η ίδια η βασίλισσα Φρειδερίκη υποστηρίζει ότι στα ιδρύματα φιλοξενήθηκαν περί τις 25.000 παιδιά (Αγάθος, 2017, σ. 18). Σε πολλές περιπτώσεις, τα παιδιά μεταφέρονταν στις παιδοπόλεις με τη σύμφωνη γνώμη των γονιών τους ή των πλησιέστερων συγγενών, ενώ ελάχιστες ήταν τελικά οι περιπτώσεις παιδιών ανταρτών ή πολιτικών κρατουμένων που φιλοξενήθηκαν στα ιδρύματα. Είναι χαρακτηριστική η αντίδραση των Μακεδόνων, υποστηρικτών του ΔΣΕ, οι οποίοι έκρυβαν τα παιδιά τους για να μην τα παραλάβει ο Εθνικός Στρατός ή ακόμη τα μετέφεραν σε ελεγχόμενες από τους αντάρτες περιοχές, για να μεταφερθούν στην Ανατολική Ευρώπη, μέσω του προγράμματος εκκένωσης του ΚΚΕ (Boeschoten-Danforth, 2015, σσ. 130-131).

1.1.3. Στην περιοχή της Αλεξανδρούπολης εκπρόσωποι της Κυβέρνησης απείλησαν με άμεση εκκένωση τους κατοίκους κάποιου χωριού, αν δεν παραχωρούσαν τα παιδιά τους στις παιδοπόλεις (Baerentzen, 1987, σσ. 127-155). Η εθελοντική συμμετοχή στις «Παιδοπόλεις» ισοδυναμούσε για τις οικογένειες με «παιδοσώσιμο», εφόσον εξασφαλιζόνταν οι βασικές ανάγκες διαβίωσης (τροφής, ένδυσης) και η δυνατότητα μόρφωσης των παιδιών, δεδομένου ότι, μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι περισσότερες σχολικές μονάδες είχαν καταστραφεί ή είχαν υποστεί σοβαρές υλικές ζημιές, ενώ υπήρχε τεράστια έλλειψη σε υλικό εξοπλισμό (βιβλία, θρανία) και εκπαιδευτικό προσωπικό. Για τους κατοίκους των βορείων επαρχιών, η μεταφορά των παιδιών τους σε μια

«Παιδόπολη», σήμαινε αυτομάτως ένα καλύτερο μέλλον (Boeschoten-Danforth, 2015, σσ. 124 και 130). Μάλιστα, για την κοινωνική προσφορά της αλλά και για λόγους που αφορούσαν τη δημόσια εικόνα της, η βασίλισσα Φρειδερίκη χαρακτηρίστηκε ως «*Πρώτη Μητέρα της Ελλάδας*» και «*Μητέρα των Ελληνόπουλων και των ορφανών*» (Βερβενιώτη, 2003, σ. 276 και Boeschoten-Danforth, 2015, σσ. 136-138 και 145).

1.1.4. «Οι επιχειρήσεις μεταφοράς παιδιών από το ελληνικό έδαφος με προορισμό τις Λαϊκές Δημοκρατίες, περιλάμβαναν ως αρχικούς σταθμούς την Αλβανία, τη Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία. Λόγω αυξημένου όγκου εισροών και οικονομικής δυσπραγίας, σε ορισμένες περιοχές, δρομολογήθηκε η μετακίνηση ορισμένων παιδιών σε πιο μακρινούς προορισμούς, όπως η Ρουμανία, η Πολωνία, η Ουγγαρία, η Τσεχοσλοβακία, η ΕΣΣΔ και η Ανατολική Γερμανία. Υπεύθυνη για την οργάνωση των αποστολών και την εγκατάσταση των παιδιών στις χώρες υποδοχής ήταν από τον Μάιο του 1948 η «Επιτροπή Βοήθειας στο Παιδί (ΕΒΟΠ)», υπό την προεδρία του διωκόμενου ακαδημαϊκού, πρώην Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών, ιατρού Πέτρου Κόκκαλη. Τους πρώτους μήνες, οι αποστολές παρακολουθούνταν από την ΕΠΟΝ και το ΚΚΕ, ενώ συνυπεύθυνοι ήταν οι αντίστοιχες οργανώσεις νέων και τα ΚΚ των χωρών υποδοχής και οι τοπικοί οργανισμοί του Ερυθρού Σταυρού (Βερβενιώτη, 2003, σ. 274). Κατά την απομάκρυνση από το ελληνικό έδαφος, οι αποστολές συνοδεύονταν από ένοπλα μέλη του ΔΣΕ, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις οι γονείς μπορούσαν να ακολουθήσουν μέχρι ενός σημείου και να αποχαιρετήσουν τα παιδιά τους κοντά στα σύνορα (Baerentzen, 1987, σ. 131). Τη φροντίδα των παιδιών αναλάμβανε μια νέα κοπέλα, η «μάννα», η οποία έχαιρε της εκτίμησης του συμβουλίου του χωριού απ' όπου προέρχονταν τα παιδιά ή ήταν επιλογή του ΔΣΕ λόγω της πολιτικής της αξιοπιστίας. Οι κοπέλες αυτές, συνήθως συνδέονταν με τον Δημοκρατικό Στρατό είτε επειδή είχαν υπηρετήσει οι ίδιες, είτε οι συγγενείς τους στις γραμμές τους. Ενίοτε ήταν ανύπαντρες και άλλοτε χήρες ανταρτών, οι οποίες διέφευγαν στο εξωτερικό μαζί με τα παιδιά τους (Boeschoten-Danforth, 2015, σ. 80). Οι περισσότερες αποστολές λάμβαναν χώρα τις νυκτερινές ώρες, ώστε να προστατεύονται οι άμαχοι από τους συχνούς και άκριτους βομβαρδισμούς της Κυβέρνησης. Η ανάγκη προστασίας και εξασφάλισης των παιδιών οδήγούσε ορισμένους κατοίκους των εμπόλεμων περιοχών στην εθελοντική ένταξη των παιδιών τους στις αποστολές του ΔΣΕ, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις ασκήθηκε ψυχολογική βία στους γονείς για να παραδώσουν τα παιδιά τους» (Boeschoten-Danforth, 2015, σ. 89).

1.1.5.

**«Παιδιά πρόσφυγες» από την Ελλάδα στις ανατολικές χώρες
ανά νομό προέλευσης**

Καταγωγή-προέλευση παιδιών	Αριθμός παιδιών
Νομός Ιωαννίνων	2.413
Νομός Θεσπρωτίας	622
Νομός Φλώρινας	5.878
Νομός Καστοριάς	4.541
Νομός Σερρών	541
Νομός Πέλλας	3.600
Νομός Έβρου	3.233
Νομός Τρικάλων	372
Νομός Λαρίσης	414
Σύνολο	21.614

Πηγή: Σύμφωνα με τα στοιχεία του Αρχείου της Διεύθυνσης Αναζητήσεων του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού.

Πηγή: Τσέκου, 2013, σ. 169.

1.1.6. «Με βάση τη σύγχρονη έρευνα για τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, η στρατηγική απομάκρυνσης των παιδιών από τις οικογένειές τους αξιοποιήθηκε ως μέσο ελέγχου των μαχητών, αλλά και ως τρόπος αποδέσμευσης των μαχητριών από τις υποχρεώσεις ανατροφής των τέκνων τους, με απώτερο σκοπό την αφοσίωση στις στρατιωτικές υποχρεώσεις τους (πρβλ. Βερβενιώτη, 2002, σ. 125-142 και Σαμίου, 2003, σ. 266-270).

1.1.7. «Το κορίτσι της επαρχίας ή της πρωτεύουσας που πρόκειται να βιοπαλαίσει, είτε στα διανοητικά επαγγέλματα είτε στα τεχνικά, είτε ακόμη να δουλέψει στο νοικοκυριό, έχει ανάγκη από θετική μόρφωση. Έχει ακόμα ανάγκη να έχει τις ίδιες δυνατότητες με τ' αγόρια για να σταδιοδρομήσει στα πραχτικά επαγγέλματα ή για ν' αποκτήσει την ανώτερη μόρφωση. Δεν αρκεί ότι η μέση μόρφωση είναι χτήμα των λίγων μα χρειάζεται ακόμα ανάμεσα σ' αυτούς τους λίγους, η γυναίκα να βρίσκεται σε μειονεκτικότερη θέση και με το ποιόν της μόρφωσης που θα πάρει και με την έλλειψη επιμόρφωσης και αλληλουχίας στους εκπαιδευτικούς βαθμούς [=στις εκπαιδευτικές βαθμίδες] των σχολείων που προορίζονται γι' αυτήν. [...] Η εκπαίδευση πρέπει να 'ναι κοινή για τα δύο φύλα. Η επιστημονική πείρα μάλιστα κατέληξε στην ανάγκη να συνεκπαιδούνται αγόρια και κορίτσια στα σχολεία της γενικής μόρφωσης όλων των βαθμών» (Μαρία Σβώλου, «Διακοσμητική μόρφωση», Ο Αγώνας της Γυναίκας Ε/87 (1929), σ. 1-2, στο Αβδελά-Ψαρρά, 1985, σσ. 230-231).

1.1.8.

1.1.9. «Ολόκληρο το πρόγραμμά μας είναι θεμελιωμένο πάνω σε επιστημονική και, συνάμα, στην υλιστική ακριβώς κοσμοθεωρία. Γι' αυτό η εξήγηση του προγράμματός μας συμπεριλαμβάνει υποχρεωτικά και την εξήγηση για τις πραγματικές ιστορικές και οικονομικές ρίζες της θρησκευτικής θολούρας. Η προπαγάνδα μας συμπεριλαμβάνει υποχρεωτικά και την προπαγάνδα του αθεϊσμού [...] Άλλωστε εμείς συγκροτήσαμε την ένωση μας, το ΣΔΕΚΡ (Σοσιαλιστικό Δημοκρατικό Εργατικό Κόμμα Ρωσίας), για να διεξάγουμε ανάμεσα στ' άλλα, έναν τέτοιο ακριβώς αγώνα ενάντια σε κάθε θρησκευτική αποβλάκωση των εργατών. Για μας η ιδεολογική πάλη δεν είναι ατομική υπόθεση, αλλά υπόθεση όλου του κόμματος, όλου του προλεταριάτου» (Λένιν, 2015).

1.1.10. «Το κομμουνιστικό κοινωνικό σύστημα είναι κατά μεγάλο μέρος δίκαιο [και] οπωσδήποτε βρίσκεται πιο κοντά στον Χριστιανισμό απ' ό,τι ο καπιταλισμός» (σ. 267) (Berdiaev, χ.χ., το βιβλίο γράφτηκε την περίοδο 1935-1936).

1.1.11. Τίτος Πατρίκιος Οφειλή

Μέσα από τόσο θάνατο που έπεσε και πέφτει,
πολέμους, εκτελέσεις, δίκες, θάνατο κι άλλο θάνατο
αρρώστια, πείνα, τυχαία δυστυχήματα,
δολοφονίες από πληρωμένους εχθρών και φίλων,
συστηματική υπόσκαψη κ' έτοιμες νεκρολογίες
είναι σα να μου χαρίστηκε η ζωή που ζω.
Δώρο της τύχης, αν όχι κλοπή απ' τη ζωή άλλων,
γιατί η σφαίρα που της γλύτωσα δε χάθηκε

μα χτύπησε το άλλο κορμί που βρέθηκε στη θέση μου.
Έτσι σα δώρο που δεν άξιζα μου δόθηκε η ζωή
κι όσος καιρός μου μένει
σαν οι νεκροί να μου τον χάρισαν
για να τους ιστορήσω.
Νοέμβρης 1957
Μαθητεία, Πρίσμα, 1963 (στο Πατρικίος, 2017).

1.1.12.

ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΕΝΘΟΣ ΔΙΑ ΤΟ ΠΑΙΔΟΜΑΖΩΜΑ

**Πανελλήνιος άγίως ὅπως
ἐπιστραφοῦν οἱ ἀπαχθέν-
τες 28.000 ἑλληνόπαιδες**

**Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΛΑΟΣ ΣΥΣΤΕΙΝΟΣ ΑΠΕΥΘΥΝ-
ΤΑΙ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΠΕΡΙΔΕΙΤΟΜΕΝΟΝ ΚΟΣΜΟΝ ΖΗ-
ΤΩΝ ΝΑ ΣΕΒΑΣΤΗΤΙ ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΝ ΕΥΚΑΙΜΑ**

ΤΟ ΠΑΙΔΟΜΑΖΩΜΑ

Ἄρα πάλι τὸν ἀδελφολέπτομαζωμόν ἐκ νέου σκεπασαί-
μας ἡμεῖς τὸν ἑλληνικόν λαόν. Ἐκείνη τὴν ἡμέραν
ἡμεῖς ἔβλεπον τὸν ἑλληνικόν λαόν ὡς ἕνα ἅγιον
λαόν. Ἔσαν πάλι ἡμεῖς τὸν ἑλληνικόν λαόν ὡς ἕνα
ἅγιον λαόν. Ἔσαν πάλι ἡμεῖς τὸν ἑλληνικόν λαόν
ὡς ἕνα ἅγιον λαόν. Ἔσαν πάλι ἡμεῖς τὸν ἑλληνικόν
λαόν ὡς ἕνα ἅγιον λαόν. Ἔσαν πάλι ἡμεῖς τὸν
ἑλληνικόν λαόν ὡς ἕνα ἅγιον λαόν. Ἔσαν πάλι
ἡμεῖς τὸν ἑλληνικόν λαόν ὡς ἕνα ἅγιον λαόν.

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΣΣΗΣ ΔΙΑ ΤΑ ΑΠΑΧΘΕΝΤΑ ΠΑΙΔΙΑ

*« Η καρδιά μου σπάζεται
για τα φωνημένα παιδιά
μας ἐν τῷ κόσμῳ »*

ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΜΑΣ!

Ἐπὶ τὴν ἑθνικὴν ἡμέραν τῆς 29.12.1949
ἡμεῖς τὸν ἑλληνικόν λαόν ὡς ἕνα ἅγιον
λαόν. Ἔσαν πάλι ἡμεῖς τὸν ἑλληνικόν λαόν
ὡς ἕνα ἅγιον λαόν. Ἔσαν πάλι ἡμεῖς τὸν
ἑλληνικόν λαόν ὡς ἕνα ἅγιον λαόν. Ἔσαν πάλι
ἡμεῖς τὸν ἑλληνικόν λαόν ὡς ἕνα ἅγιον λαόν.

ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΠΕΝΘΟΥΜΕ ΓΙΑ ΤΗΝ ΜΟΙΡΑ 28.000 ΑΘΩΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ

Η ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΗ ΠΡΟΣ ΟΛΟΝ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟΝ:

— Ἐν ὀνόματι τοῦ Θεοῦ καὶ ἐν ὀνόματι τῶν
παιδιῶν σας βοήθησα νὰ ἐξαγοσῶμεν τὰ
παιδιά μας ἀπὸ τὴν ἀγκαλιὰ τῶν μητέρων τους.
Ἡ ΣΙΩΠΗ ΜΠΡΟΣΤΑ ΕἰΣ ΤΟ ΑΠΑΙΣΙΟ
ΕΥΚΑΙΜΑ ΜΑΣ ΚΑΝΕΙ ΟΛΟΥΣ ΕΥΝΕΧΟΥΣ

Η ΡΑΔΙΟΦΩΝΙΚΗ ΟΜΙΛΙΑ ΤΗΣ

Η ΟΜΙΛΙΑ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΣΣΗΣ

Πηγές: Εφημερίδα ΕΜΠΡΟΣ και ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ – 29.12.1949

1.1.13.

Πτυχές του εθνικού φρονηματισμού: επιθεώρηση ανήλικων «συμμοριτών», νυν προσκόπων, από το βασιλικό ζεύγος στην Τεχνική Σχολή Λέρου | Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα.

Συμμετοχή παιδιών από τις παιδοπόλεις στην επίσημη «μέρα εθνικού πένθους» για το «παιδομάζωμα» (29/12/1949) | Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα.

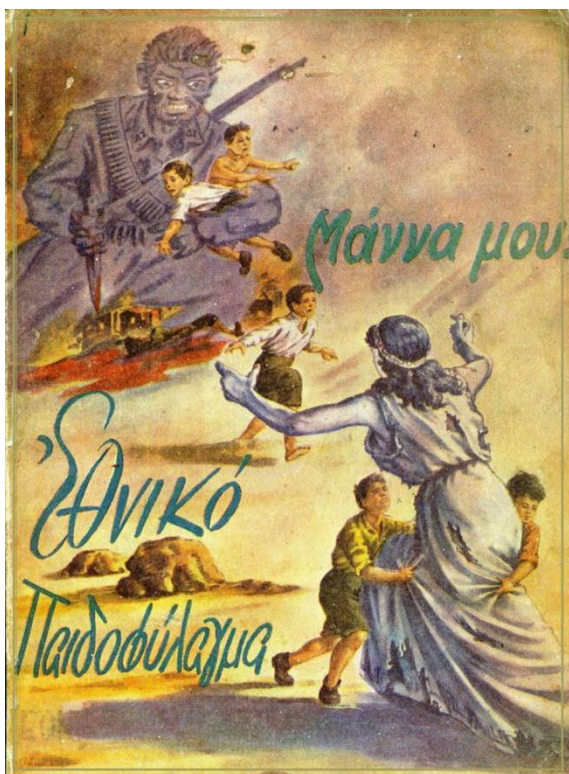
1.1.14.

Αφίσα της εποχής του Εμφυλίου Πολέμου. (Πηγή: Εφημερίδα Πρώτο Θέμα, «Ο Έρανος της Βασίλισσας», το 'Παιδοφύλαγμα' και οι παιδοπόλεις της Φρειδερίκης», 6/6/2020)

1.1.15.

Εφημερίδα Ελευθερία, 4/3/1948. (Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Εφημερίδων και Περιοδικού Τύπου)

ΠΑΙΔΟΜΑΖΩΜΑ

12.000 Έλληνόπαιδα θά ἀπαχθοῦν ὑπὸ τῶν συμμοριτῶν

ΟΛΙΘΩΣΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ ΠΑΡΑΠΕΤΑΣΜΑΤΟΣ

**Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΙΣ ΔΙΕΜΑΡΤΥΡΗΘΗ
ΕΙΣ ΤΗΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗΝ**

Τὸ παιδομάζωμα ἢ βίαια ἀπόσπαισις 12.000 παιδιῶν τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς οικογενειακῆς ἀγκάλας καὶ ἡ αἰχμαλωσία τῶν ὀπισθεν τοῦ Σιδηροῦ Παραπετάσματος εἶναι τὸ νέον ἐγκληματικὸν σχέδιον ποὺ συνέλαβε καὶ ἔθεσεν ἤδη εἰς ἐφαρμογὴν ὁ συμμοριτισμὸς. Οἱ φασισμοὶ τοῦ παρελθόντος δὲν ἐτόλμησαν καὶ νὰ διανοηθοῦν παρόμοιον μέτρον. Τὸ τελευταῖον παράδειγμα παιδομαζώματος εἶναι ἡ ἐπιλογή ποὺ ἔκαναν οἱ Τούρκοι μεταξὺ τῶν Ἑλληνόπαιδων διὰ τὴν ἀποκτείναν ἐμφυχοῦ Ὀλικοῦ πρὸς συγκρότησιν τῶν σωμάτων τῶν Γενιτσάρων. Οἱ «δημοκράται» τοῦ συμμοριτισμοῦ ἐμφανίζονται, ἐστὶ, ποταποὶ ἐντυγραφεῖς τοῦ ἐδελωρωτέρου ἐκ τῶν τυραννικῶν καθεστώτων, ποὺ ἀνεφέρει ἡ ἱστορία.

Σκοποὶ πρὸς τοὺς ἀποίους ἀποβλέπει ὁ συμμοριτισμὸς, διὰ τῆς νέας μεθόδου, εἶναι δύο: πρῶτον, κάμψις τοῦ ἠθικοῦ τῶν πληθυσμῶν τῶν περιοχῶν τὰς ἀποίας ἐλέγχει ἀμέσως ἢ ἐμμέσως. Τὸ παιδομάζωμα τοῦ Ἄλμυρου ἀποδεικνύει πόσον φιλόδοξοι οἱ συμμοριταὶ καὶ οἱ πάτρωνές των παρέχοντες τὴν διδασίαν ὅτι τὰ παιδιὰ θά προέρχωνται μόνον ἀπὸ τὰς ὑπὸ τὸν ἄμεσον ἔλεγχον τοῦ συμμοριτισμοῦ περιοχάς. Κυρίως, θ' ἀπάγωνται κατὰ τὴν διάρκειαν ἐπιδρομῶν καὶ εἶναι πρῶτον μὲσον ψυχολογικοῦ ἐξείσασμοῦ. Δεύτερον, προσπάθεια φυλετικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ ἐξανδραποδισμοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Τὰ παιδιὰ θά ἐνταχθοῦν εἰς Μπουλκεῖς μακρᾶς πνοῆς, διὰ νὰ γίνουσι οἱ γενίτσαροι τοῦ Σλαυισμοῦ.

Ὁ Μάρκος κατ' ἐντολὴν τῶν πατρῶν τῶν ποδοπατεῖ τὰς ἱερὰτερα εἰσθήματα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ προσβάλλει τὰς στοιχειωδέστερας ἀξίας, ὅχι πλέον τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ τοῦ πλέον ὑποτυπώδους ἀνθρώπισμοῦ. Καὶ ὁ ἄγων τῆς Ἑλλάδος διὰ τὴν συντριβὴν τοῦ προσλαμβάνει νόημα θαυότερον ἀπὸ κάθε ἄλλον ἀγῶνα, εἰς ὅσον διεξήγαγε κατὰ τὸ Ἔθνος.

1.1.16. «Το παιδομάζωμα. Η βίαια απόσπαισις 12.000 παιδιῶν τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὰς οικογενειακῆς ἀγκάλας καὶ ἡ αἰχμαλωσία τῶν ὀπισθεν τοῦ Σιδηροῦ Παραπετάσματος εἶναι τὸ νέον ἐγκληματικὸν σχέδιον ποὺ συνέλαβε καὶ ἔθεσεν ἤδη εἰς ἐφαρμογὴν ὁ συμμοριτισμὸς. Οἱ φασισμοὶ τοῦ παρελθόντος δὲν ἐτόλμησαν νὰ διανοηθοῦν παρόμοιον μέτρον [...] Σκοποὶ πρὸς τοὺς ἀποίους ἀποβλέπει ὁ συμμοριτισμὸς διὰ τῆς νέας μεθόδου εἶναι δύο: πρῶτον, κάμψις τοῦ ἠθικοῦ τῶν πληθυσμῶν τῶν περιοχῶν τὰς ὁποίας ἐλέγχει ἀμέσως ἢ ἐμμέσως [...] Δεύτερον, προσπάθεια φυλετικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ ἐξανδραποδισμοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Τὰ παιδιὰ θά ἐνταχθοῦν εἰς Μπουλκεῖς μακρᾶς πνοῆς, διὰ νὰ γίνουσι οἱ γενίτσαροι τοῦ Σλαυισμοῦ». (Εφημερίδα Ἐλευθερία, 4/3/1948, Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, Ψηφιακὴ Βιβλιοθήκη Ἐφημερίδων καὶ Περιοδικοῦ Τύπου).

1.1.17. Εφημερίδα Ἐλευθερία, 5/3/1948. (Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, Ψηφιακὴ Βιβλιοθήκη Ἐφημερίδων καὶ Περιοδικοῦ Τύπου)

ΤΟ ΠΑΙΔΟΜΑΖΩΜΑ ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΓΚΛΗΜΑ

θὰ ὀπασχολήσῃ ὀηωσδήποτε τὴν ΟΗΕ

Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΙΣ ΕΧΕΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ ΠΕΡΙ
ΣΧΕΔΙΟΥ ΔΙΑ ΤΗΝ ΑΠΑΓΩΓΗΝ 80.000 ΠΑΙΔΙΩΝ

Η ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΘΕΩΡΗΣΕ ΚΑΤΕ-
ΠΕΙΓΟΥΣΙΑΝ ΤΗΝ ΚΑΤΑΓΓΕΛΙΑΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἐκπρόσωπος τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν, ὁμιλῶν πρὸς τὴν ἑσπέραν πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ τύπου, ἀνέκοιωσε ὅτι κατὰ πληροφορίας συγγενερωθείσας ὑπὸ τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ὀργῶν Θεσσαλονίκης, εἰς τὰς συμμοριακρατορικές περιοχάς ἔχει ἀρχίσει ἀπογραφή ὀλων τῶν παιδιῶν ἀνεξαρτήτως φύλου, ἡλικίας 1—14 ἐτῶν, ἐπὶ τῇ ἑσσει σχεδίου 80.000 Ἑλληνοπαιδιῶν. Κατὰ τὸ σχέδιον 30.000 παιδιὰ εἰς μετσερβόν εἰς Ρουμανίαν, 20.000 εἰς Γιουγκοσλαυίαν, 20.000 εἰς Βουλγαρίαν καὶ 10.000 εἰς Ἀλβανίαν. Ἡ ἀπογραφή ἔρχισεν ἀπὸ τὰ Κασσανοχώρια τῆς Καστορίας καὶ ἀπὸ τὴν περιοχήν Βενζίων τῆς Κοζάνης. Εἰς τοὺς γονεῖς τῶν παιδιῶν δηλοῦται ἀπροκαλύπτως ὅτι εἰς ὄσον τὰ παιδιὰ δὲν παραδοῦν, σκαιοθελῶς, εἴ ἀπαχθῶν βιάσῃ.

Ὁ αὐτὸς ἐκπρόσωπος συνεχίζων εἶπεν ὅτι εὐρισκόμεθα πρὸ συστηματικοῦ σχεδίου ἀποκαποῦντες εἰς τὴν ἐξόντωσιν τῶν Ἑλληνοπαικῶν καὶ τὴν τρομοκράτησιν τῶν γονέων. Προσέτισε εἰς ὅτι εἰς τὰ μέχρι τῆς στιγμῆς ὑπάρχοντα στοιχεῖα διὰ τὴν ἐνέργειαν αὐτὴν εἰρήσων ὑπ' ὀφιν τῆς Βαλκανικῆς Ἐπιτροπῆς.

Ἀκολούθως ἐτόνισεν ὅτι ἡ πρῶσις αὐτῆς τῶν συμμοριῶν περιέχει ὀλα τὰ στοιχεῖα τὰ συνιστῶντα τὸ διεθνές Ἐγκλημα τῆς Γενοκτονίας. Τὸ ἔγκλημα τοῦτο ἀποσχόλησε τὰ συμμοριακά δικαστήρια, τὰ ὀποῖα εἰσκόσαν Γερμανοὺς ἔγκληματίας πολέμου, καὶ ὄσον προέκυψαν πλείοντα σεις ἀρκαγῆς παιδιῶν ὑπὸ τῶν γερμανικῶν στρα-

ΣΥΝΕΧΕΙΑ
Εἰς τὴν 4ῃ Σελίδα

1.1.18. Καρτ-ποστάλ της μετεμφυλιακής περιόδου, *Η Ελλάδα θρηνεί τα παιδιά της* (Πηγή: Μουσείο Μπενάκη, Συλλογές και Αρχεία, Ελληνική Ιστορία).

1.1.19. «Ούτε εμφανίζεται ο τρόπος απομάκρυνσης σαν ένα ιδιαίτερα τραυματικό γεγονός, εκτός από ορισμένες συγκεκριμένες περιπτώσεις: όταν ασκήθηκε φυσική βία, όταν προηγήθηκε καυγάς μέσα στην οικογένεια ή όταν η αποχώρηση έγινε αντιληπτή από το παιδί ως απόρριψη από τους γονεῖς». (Ρίκι Βαν Μπούσχοτεν, «Μνήμες, τραύματα και μετα-μνήμη: το «παιδομάζωμα» και η επεξεργασία

του παρελθόντος», στο: Ρίκι Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 164)

1.1.20. «Αλληλεγγύη», Γιώργος Σεφέρης, Ημερολόγιο καταστρώματος α'

Εἶναι ἐκεῖ δὲν μπορῶ ν' ἀλλάξω
μὲ δυὸ μεγάλα μάτια πίσω ἀπ' τὸ κύμα
ἀπὸ τὸ μέρος ποὺ φυσαῖ ὁ ἀγέρας
ἀκολουθώντας τὶς φτεροῦγες τῶν πουλιῶν
εἶναι ἐκεῖ μὲ δυὸ μεγάλα μάτια
μήπως ἄλλαξε κανεὶς ποτέ του.
Τί γυρεύετε; τὰ μηνύματά σας
ἔρχονται ἀλλαγμένα ὡς τὸ καράβι
ἢ ἀγάπη σας γίνεται μίσος
ἢ γαλήνη σας γίνεται ταραχὴ
καὶ δὲν μπορῶ νὰ γυρίσω πίσω
νὰ ἰδῶ τὰ πρόσωπά σας στ' ἀκρογιάλι.
Εἶναι ἐκεῖ τὰ μεγάλα μάτια
κι ὅταν μένω καρφωμένος στὴ γραμμὴ μου
κι ὅταν πέφτουν στὸν ὀρίζοντα τ' ἀστέρια
εἶναι ἐκεῖ δεμένα στὸν αἰθέρα
σὰ μιὰ τύχη πιὸ δική μου ἀπ' τὴ δική μου.
Τὰ λόγια σας συνήθεια τῆς ἀκοῆς
βουίζουν μέσα στὰ ξάρτια καὶ περνᾶνε
μήπως πιστεύω στὴν ὑπαρξή σας
μοιραῖοι σύντροφοι, ἀνυπόστατοι ἴσκιοι.

Ἔχασε τὸ χρῶμα του πιά αὐτὸς ὁ κόσμος
καθὼς τὰ φύκια στ' ἀκρογιάλι τοῦ ἄλλου χρόνου
γκρίζα ξερὰ στὸ ἔλεος τοῦ ἀνέμου.

Ἔνα μεγάλο πέλαγο δυὸ μάτια
εὐκίνητα καὶ ἀκίνητα σὰν τὸν ἀγέρα
καὶ τὰ πανιά μου ὅσο κρατήσουν, κι ὁ θεός μου.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΕΣ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1Α. Να μελετήσετε προσεκτικά τις μαρτυρίες 1.6. και 1.12., σε συνδυασμό με τις πηγές 1.1.1., 1.1.2., 1.1.4. και 1.1.6. του βοηθητικού υλικού. Τι ακριβώς εντοπίζετε όσον αφορά τη μετακίνηση παιδιών από τις οικογένειές τους; Τι παρατηρείτε στην προσέγγιση του θέματος τότε (μαρτυρία) και σήμερα (πρόσθετο υλικό, δευτερογενείς πηγές); Πώς μπορεί να ερμηνευτούν οι διαφορετικά φορτισμένοι και φαινομενικά αντιφατικοί όροι «παιδομάζωμα» και «παιδοφύλαγμα», ενταγμένοι στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής τους; Εσείς, σήμερα, σχεδόν δύο γενιές (περίπου 80 χρόνια) μακριά από τα γεγονότα, πώς αντιλαμβάνεσθε και πώς θα χαρακτηρίζατε τη συγκεκριμένη διαδικασία; Να καταγράψετε τα επιχειρήματά σας.

1B. Λαμβάνοντας υπόψιν τις πηγές 1.5., 1.7. και 1.14. σε συνδυασμό με τις πηγές 1.1.14., 1.1.15., 1.1.16. και 1.1.17., να εντοπίσετε την «ιστορική γλώσσα» και να προσπαθήσετε να ερμηνεύσετε τα νοήματα που υποκρύπτει. Ποιες από τις πηγές που σας δίνονται είναι κυβερνητικές και με ποιον τρόπο προσεγγίζουν το ζήτημα της απομάκρυνσης των παιδιών; Πώς κρίνετε την εμφανή απόκλιση που παρουσιάζουν τα πρωτοσέλιδα της εφημερίδας *Ελευθερία*, όσον αφορά στον αριθμό των Ελληνόπουλων που φυγαδεύτηκαν; Ποιες ερμηνείες θα μπορούσε να έχει η συγκεκριμένη επιλογή της εφημερίδας;

1Γ. Να μελετήσετε τη μαρτυρία 1.11. σε συνδυασμό με τις πηγές 1.1.9. και 1.1.10. Τι διαπιστώνετε; Τι ακριβώς περιγράφει η μαρτυρία και με ποιο τρόπο αυτό συνδέεται ή δεν συνδέεται με τις πηγές; Θεωρείτε ότι επιβεβαιώνουν η μία την άλλη ή συγκρούονται μεταξύ τους; Γιατί, κατά τη γνώμη σας, ο αφηγητής της μαρτυρίας βρίσκει παράδοξο το γεγονός ότι ο δάσκαλος, παρότι μέλος του ΚΚΕ, μάθαινε στα παιδιά το «Πάτερ ημών»; Εσείς πώς προσεγγίζετε ερμηνευτικά την άποψη που διακινείται στη δημόσια σφαίρα περί αντίφασης/σύγκρουσης μεταξύ κομμουνισμού και χριστιανισμού;

1Δ. Να μελετήσετε προσεκτικά τις πηγές 1.8., 1.13., 1.15. και 1.16. Σε ορισμένα σημεία οι αφηγητές αναφέρουν στοιχεία που δεν αποτελούν προϊόντα βιωμένης εμπειρίας, αλλά επίκτητες γνώσεις. Να εντοπίσετε τα σημεία αυτά και σε μια παράγραφο να εξηγήσετε τη μεθοδολογία σας στην προσέγγιση του συγκεκριμένου φαινομένου.

1Ε. Να διαβάσετε προσεκτικά τις μαρτυρίες 1.3. και 1.10. και τις πηγές 1.1.5. και 1.1.8. Στο χάρτη της πηγής 1.1.8. έχουν σημειωθεί οι τοποθεσίες (εκτός Ελλάδας) που αναφέρονται στη μαρτυρία 1.10., ενώ στον πίνακα της πηγής 1.1.5. αναφέρονται αριθμητικά στοιχεία (εντός Ελλάδας). Να κάνετε τις ανάλογες συγκρίσεις, με σκοπό να προκύψουν συμπεράσματα σχετικά με το πόσοι έφυγαν, από πού έφυγαν, πού κατέληξαν και να σκεφτείτε/προβληματιστείτε για τις μεσοπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες επιπτώσεις που μπορεί να είχαν όλα αυτά στη ζωή των συγκεκριμένων ανθρώπων, οι οποίοι μάλιστα ήταν τότε παιδιά.

1ΣΤ. Η μαρτυρία 1.9. αναφέρεται στο (πολύ χαμηλό) μορφωτικό επίπεδο του κοριτσιού και στην υποχρέωσή του να βοηθά τη μητέρα στο νοικοκυριό. Μελετήστε και την πηγή 1.1.7. Τι διαπιστώνετε; Πώς ακριβώς ήταν διαμορφωμένη η κατάσταση όσον αφορά τη μόρφωση των παιδιών -ιδιαίτερα των κοριτσιών- και ποιες συγκρίσεις μπορεί να γίνουν με την κατάσταση που επικρατεί σήμερα; Στη μαρτυρία υπάρχει μια κατάθεση/διαπίστωση. Στην πηγή όμως υπάρχει μια προσωπική τοποθέτηση/άποψη. Να επιβεβαιώσετε ή όχι το συμπέρασμα αυτό και να σημειώσετε τη δική σας προσωπική τοποθέτηση απέναντι στην άποψη της πηγής 1.1.7., βασιζοντάς τη σε συγκεκριμένα επιχειρήματα.

1Ζ. Οι μαρτυρίες 1.5., 1.7. και 1.14. παρουσιάζουν αποκλίσεις σε σχέση με τις πηγές 1.1.14., 1.1.15. και 1.1.18. Για ποιους λόγους, κατά τη γνώμη σας, συμβαίνει αυτό; Ποιες μαρτυρίες/πηγές «λένε την αλήθεια»; Πώς θα αξιολογούσατε την κάθε πλευρά, στη δική σας προσπάθεια για αναζήτηση της «ιστορικής αλήθειας»;

1Η. Αφού μελετήσετε παράλληλα τις μαρτυρίες 1.1. και 1.4. και την πηγή 1.1.11., να γράψετε ένα σύντομο περιεκτικό δοκίμιο, στο οποίο θα καταγράφονται οι σκέψεις και τα συναισθήματά σας

απέναντι στο φαινόμενο του πολέμου και ιδιαίτερα του εμφύλιου πολέμου. Στο δοκίμιο να διερευνήσετε -όσο είναι δυνατόν- τις αιτίες που δημιουργούν τις προϋποθέσεις για πόλεμο και να προτείνετε τρόπους για την παράκαμψή τους.

10. Να μελετήσετε τις μαρτυρίες 1.13., 1.15., 1.16. και την πηγή 1.1.19. Πώς περιγράφεται από τους Έλληνες πρόσφυγες το βίωμα της φυγής τους από την πατρίδα; Ποια συναισθήματα υπερτερούν; Σε συνδυασμό με το ποίημα του Γ. Σεφέρη (πηγή 1.1.20.) να εντοπίσετε και να καταγράψετε σημεία σύγκλισης ανάμεσα στις αφηγήσεις και στο ποίημα.

11. Να μελετήσετε τις μαρτυρίες 1.2., 1.5. και 1.7. και τις πηγές 1.1.1., 1.1.2., 1.1.3., 1.1.4., 1.1.12. και 1.1.13. Μπορείτε να εντοπίσετε πιθανούς λόγους, για τους οποίους ένα παιδί της εποχής θα «προτιμούσε» (παρότι δεν είχε πάντοτε την επιλογή) να φύγει από την οικογένειά του και να μεταφερθεί είτε στις «παιδοπόλεις της Φρειδερίκης» (ιδρύματα στο ελληνικό κράτος) είτε σε χώρες του ανατολικού μπλοκ (στο εξωτερικό); Στη συνέχεια να εντοπίσετε και να συζητήσετε τα πιθανά κίνητρα που θα ωθούσαν τα εν λόγω παιδιά να κάνουν συγκεκριμένα την πρώτη ή τη δεύτερη επιλογή.

11Α. Ο Τύπος αποτελεί σημαντικό εργαλείο για τη μελέτη του παρελθόντος. Περιηγηθείτε στην ψηφιακή βιβλιοθήκη εφημερίδων και περιοδικού Τύπου της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας (<http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html>) αναζητώντας υλικό σχετικά με το παιδομάζωμα/παιδοσώσιμο. Ποια θα είναι τα κριτήρια της αναζήτησής σας; Ποια ιστορικά στοιχεία θα λαμβάνατε υπόψιν σας, προτού ξεκινήσετε την αναζήτησή σας και κατά τη διάρκειά της και γιατί;

2 ενότητα

«Η μετακίνηση και η πορεία προς τις χώρες υποδοχής»

ΟΙ ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Σταματία Καραγιάννη

1 Σεπτεμβρίου 1934

Διδυμότειχο

2.1. «Ήμουν 13 ετών όταν έφυγα από την Ελλάδα. Θυμάμαι ακόμα τη νύχτα πριν φύγουμε. [...] Έκανε τσουχτερό κρύο και έβρεχε. Λόγω της βιασύνης της διαφυγής, κάποιοι από εμάς έχασαν τα υποδήματά τους και αναγκαστήκαμε να πορευτούμε ξυπόλυτοι. Κάποια στιγμή φτάσαμε σε ένα μικρό χωριό όπου μπορούσαμε τουλάχιστον να διανυκτερεύσουμε σε καλύβες, να στεγνώσουμε τα μουσκεμένα ρούχα μας και να ζεσταθούμε στις φωτιές. Οι αντάρτες που είχαν οργανώσει τον καταυλισμό, μάς παρείχαν επίσης φαγητό [...] Μείναμε στον καταυλισμό μόνο για μια νύχτα· το επόμενο βράδυ συνεχίσαμε προς τα σύνορα [...] Αλλά και εδώ δε μείναμε για πολύ καιρό. Μετά από λίγες μέρες ήρθαν διάφορα φορτηγά και μας πήγαν στην Berkovitzza της Βουλγαρίας. Αυτό συνέβη στις 16 Μαρτίου 1948. Έμεινα εκεί για τρία χρόνια. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου πήγα για πρώτη φορά στο σχολείο. Βασικά, ήμουν μέχρι τότε αναλφάβητη [...] Μια μέρα μας ανακοίνωσαν ότι θα μας χώριζαν με προορισμό σε διάφορες Λαϊκές Δημοκρατίες. Ουδέν μπορούσα να καταλάβω κάτι με αυτή την πληροφορία, επειδή δεν είχα ακούσει ποτέ πριν τον όρο “Λαϊκή Δημοκρατία”, οπότε δεν ήξερα τι να σκεφτώ γι’ αυτό. Ο διευθυντής του σπιτιού μας στο Κάρλοβο της Πανουρτζιάς, όπου στο μεταξύ είχαν φιλοξενηθεί 600 Ελληνόπουλα και νέοι, με διαφώτισε ότι επρόκειτο για χώρες όπου ο λαός είχε την εξουσία. Αυτό τουλάχιστον με καθησύχασε κάπως, γιατί όταν ακούστηκε το όνομά μου και των δύο αδελφών μου για την ομάδα που θα ερχόταν στη Γερμανία, μου ήρθε αμέσως η ανάμνηση της Κατοχής από τη Βέρμαχτ. Ο πατέρας μου, όπως και πολλοί άλλοι αντάρτες, είχε επίσης πολεμήσει εναντίον του χιτλερικού στρατού πριν από τον Εμφύλιο Πόλεμο. Μέσα από τις υπομονετικές εξηγήσεις των παιδαγωγών και των φροντιστών μας, ότι δεν υπήρχαν φασίστες στην Ανατολική Γερμανία και ότι ήμασταν ευπρόσδεκτοι, απέκτησα τελικά εμπιστοσύνη στον μελλοντικό τόπο διαμονής μου. Οστόσο, η θλίψη του να βρίσκομαι ακόμη πιο μακριά από το σπίτι μου παρέμενε. Στη Βουλγαρία είχα καταφέρει να βρω παρηγοριά με το γεγονός ότι βρισκόμουν σε ένα γειτονικό κρατίδιο της Ελλάδας. Αυτό ήταν διαφορετικό τώρα. Ως εκ τούτου, προσκολλήθηκα ακόμη περισσότερο στα αδέρφια μου, που μοιράζονταν τη μοίρα μου».

Ζαχαρούλα (Σάσα) Μπλιθικιώτη

17 Δεκεμβρίου 1939

Λαγκάδα

2.2. «Αρχικά διέφυγα με τον πατέρα μου στο γειτονικό χωριό Prisojeni, όπου αυτός σκοτώθηκε σε μια βασιλική αεροπορική επιδρομή, οπότε βάδισα μόνη μου, χωρίς να ξέρω πού να πάω, γιατί ο πατέρας μου δεν μου είχε γνωστοποιήσει ούτε τον ακριβή λόγο, ούτε τον προορισμό της διαφυγής μας. Η μητέρα μου είχε μείνει στο χωριό. Δεν μπορώ να θυμηθώ την ακριβή ημέρα της απόδρασής μας, άλλωστε ήμουν μόλις οκτώ ετών. Στο δρόμο με πήραν αντάρτες και με συνόδευσαν στην Αλβανία. Εκεί συνάντησα πολλά Ελληνόπουλα. Από εκεί πήγα στην Ουγγαρία. Οι φροντιστές με ρώτησαν αν είχα εκεί μέλη της οικογένειάς μας. Αλλά ήμουν ολομόναχη, οπότε ήρθα στη Γερμανία, πιο συγκεκριμένα στο Großenhain, κοντά στη Δρέσδη. Βασικά, δεν ήξερα τι μου συνέβη. Θυμάμαι μόνο τη θλίψη που με κυριεύσε. Ο επόμενος σταθμός που θυμάμαι ήταν το Radebeul, όπου έφτασα το 1949 μαζί με άλλα παιδιά. Μου ήταν αδύνατο να αντιληφθώ το μέγεθος της φυγής και του ξεριζωμού μου εκείνη την εποχή. Όταν μου είπαν ότι θα με έστελναν σε μια από τις Λαϊκές Δημοκρατίες, δεν είχα ιδέα τι θα σήμαινε αυτό για μένα. Δεν ήξερα καν τη λέξη «Λαϊκή Δημοκρατία», πόσο μάλλον τη σημασία της. Ως εκ τούτου, θα μπορούσατε να επιστρέψετε».

Κώστας Τσιμούδης

15 Ιουλίου 1937

Μαυροκκλήσι (πέθανε)

(Αποσπάσματα από την αυτοβιογραφία "Μια νεοελληνική Οδύσσεια", σε συντομία)

2.3. «Και με αυτόν τον φόβο φτάσαμε στο Bad Schandau, την πρώτη πόλη σε γερμανικό έδαφος. Ενώ ακόμα σκεφτόμασταν πώς θα ξεδιψάσουμε, ξαφνικά ακούστηκε μουσική και πολλά χέρια μας χαιρετούσαν. Εκπρόσωποι πολιτικών κομμάτων και κοινωνικών οργανώσεων ήρθαν στα διαμερίσματά μας και μας χάρισαν λουλούδια. Μας αγκάλιασαν και μας καλωσόρισαν θερμά. Μας μίλησαν πολύ ευγενικά, σαν να μας γνώριζαν από καιρό. Γιατί οι ξένοι μπορούσαν να μας υποδεχτούν τόσο θερμά;».

Κώστας Αλεξίου

Μεγάλο Σιρίνι, Γρεβενά

"Αυτό είναι το σωστό μέρος για εμάς"

2.4. «Η ζωή στην Αλβανία ήταν φυσικά πολύ λιτή. Όταν την πρώτη φορά φύγαμε από εκεί, μετά μεγάλων προσπαθειών είχαμε μια στέγη πάνω από το κεφάλι μας, και μόνο μητέρες με μικρά παιδιά φιλοξενούνταν σε πρόχειρα καταφύγια. Δεν υπήρχε σχεδόν τίποτα να φάμε, οπότε έκανα μικρές δουλειές με συνομήλικα αγόρια για να αποκτήσω λίγο ψωμί και φρούτα. Η μητέρα μου δεν μπορούσε να μας βοηθήσει. Μερικές φορές είχαμε μαρμελάδα για να φάμε που ήταν λόγω σκληρότητας κομμένη. Επίσης υπήρχε μια κουταλιά ελαιόλαδο και λίγη ζάχαρη. Όλα αυτά ήταν λίγα, αλλά παρόλο που αυτά μας βοηθούσαν, οι μεγαλύτεροι ανάμεσά μας ήταν 35 άνδρες όλοι από την περιοχή των Γρεβενών, αποφάσισαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα».

2.5. «Η πρώτη μου στάση ήταν το Bad Schandau. Φτάσαμε εκεί με περίπου 350 παιδιά από την Ουγγαρία. Ένα χρόνο αργότερα, ακόμη περίπου 1000 παιδιά έφτασαν με το τρένο από τη Βουλγαρία. Φυσικά γνώριζα ότι ερχόμασταν σε μια χώρα, της οποίας ο στρατός είχε καταλάβει την πατρίδα μου και είχε διαπράξει αποτρόπαια εγκλήματα. Αλλά από την άλλη πλευρά ήμασταν επίσης ευτυχείς που είχαμε ξεφύγει από τους κινδύνους και δεν έπρεπε να αντιμετωπίζουμε καθημερινά το θάνατο. Οι φροντιστές μας μάς διαβεβαίωναν επίσης, ότι θα ερχόμασταν σε μια δημοκρατική Γερμανία. Τελικά όμως, έτσι κι αλλιώς δεν θα μπορούσαμε να αποφασίσουμε, πού θα πηγαίναμε».

Κώστας Στούπης

15 Αυγούστου 1934

Βησσάνη

2.6. «Ο πρώτος μου σταθμός στη Γερμανία, όπως βασικά για όλα τα Ελληνόπουλα πρόσφυγες, ήταν το Bad Schandau. Αυτό που είδα όταν κοίταξα έξω από το παράθυρο με τρόμαξε μέχρι το μεδούλι: αστυνομικοί μεταφορών με μαύρες στολές. Ακούσια έπρεπε να σκεφτώ τα μέλη των SS στο χωριό μας που επίσης φορούσαν μαύρες στολές. Οι αναμνήσεις της καταστροφής και της δολοφονίας εκ μέρους αυτών των Γερμανών στρατιωτών μου δημιούργησαν φόβο. Σκέφτηκα: Θεέ μου, πού με κατέληξες εδώ; Στη συνέχεια, όταν οι συνοδοί και οι φροντιστές έφεραν ποτά και ένα σνακ, ο τρόμος μου μαλάκωσε κάπως. Τέλος, ηρέμησα μπροστά στην εξαιρετικά θερμή υποδοχή από τους παρευρισκόμενους».

Δημήτριος Χριστακούδης

21 Ιουλίου 1938

Κορνοφωλιά

2.7. «Δεν θυμάμαι καθόλου αν αποχαιρέτησα τη μητέρα μου, τις θείες και τους θείους μου. Σε κάθε περίπτωση, δεν κλαίγαμε, γιατί η προσδοκία του άγνωστου καινούργιου ήταν πολύ μεγάλη».

2.8. «Μετά τη στρατιωτική ήττα του Ελληνικού Δημοκρατικού Στρατού, οι γονείς μου ήρθαν στα τέλη του καλοκαιριού του 1949 επίσης στη Βουλγαρία. Ωστόσο, δεν υπήρχε σκέψη για επανένωση της οικογένειας, γιατί εγώ έμεινα σε παιδικό ίδρυμα, ο μικρός μου αδελφός φιλοξενήθηκε σε ίδρυμα για παιδιά προσχολικής ηλικίας και οι γονείς μου στεγάστηκαν στο μεγάλο στρατόπεδο υποδοχής στην πόλη Μπέρκοβιτσα».

2.9. «Έμαθα για πρώτη φορά ότι επρόκειτο να πάω στη ΛΔΓ μέσω μιας επιστολής των γονέων μου στις αρχές του 1950. Οι γονείς έγραφαν ότι η κυβέρνηση της ΛΔΓ είχε συμφωνήσει να δεχτεί 1000 Ελληνόπουλα. Θα πηγαίναμε εδώ στο σχολείο, θα μαθαίναμε ένα επάγγελμα και θα σπουδάσαμε. Αφού συμβουλευτήκαν άλλους συγγενείς, οι γονείς μου αποφάσισαν να με στείλουν στη ΛΔΓ. Η προοπτική των σπουδών ήταν πιθανώς ένας σημαντικός παράγοντας για την απόφαση αυτή. Στις επιστολές που έλαβα από τους γονείς μου εκείνη την εποχή, εξηγούσαν τους λόγους που τους οδήγησαν σε αυτό το βήμα:

"Αγαπητέ μου γιε, σου γράψαμε πρόσφατα ότι σε καταχωρήσαμε στους καταλόγους των παιδιών που προορίζονται να σπουδάσουν στη Γερμανία. Ίσως το βρίσκεις πολύ δύσκολο ή ακόμη και λυπάσαι που θα βρίσκεσαι μακριά από τους γονείς σου. Αλλά αυτό θα ήταν λάθος, διότι μια τέτοια ευκαιρία να σπουδάσεις στη Γερμανία δεν ξαναβρίσκεται τόσο γρήγορα. Υπάρχουν γνωστά εκπαιδευτικά ιδρύματα και πανεπιστήμια, διάσημοι επιστήμονες και καθηγητές διδάσκουν εκεί. Ο στόχος σας θα πρέπει να είναι να γίνετε ένας μορφωμένος

Ο στόχος σου θα πρέπει να είναι να γίνεις ένα μορφωμένο άτομο που μπορεί να βοηθήσει στην οικοδόμηση της νέας κοινωνίας στη χώρα μας. Ακόμα και αν ήμασταν στην Ελλάδα, θα έπρεπε να φύγεις από το χωριό για να συνεχίσεις να μαθαίνεις"».

Μαρίκα Τράουτφetter, το γένος Στιλπνοπούλου

20 Φεβρουαρίου 1937

Νέα Σάντα Κομοτηνής

2.10. «Φυσικά μου έλειπαν οι γονείς μου. Αλλά ήμουν καλά φιλοξενημένος και μοιράστηκα τη μοίρα μου με πολλά άλλα παιδιά. Αυτό με διευκόλυνε. Άλλωστε, το αίσθημα ότι ζούσα σε ασφάλεια και η προοπτική μιας καλής σχολικής εκπαίδευσης μετρίαζαν τη θλίψη που προκαλούσε η απομάκρυνση από τους γονείς μου. Κατάλαβα ότι αποφάσισαν να μας στείλουν επειδή ήθελαν μια καλή εκπαίδευση και ένα ασφαλές επαγγελματικό μέλλον για εμάς».

Παναγιώτης "Τάκος" Αφεντουλίδης

19 Ιανουαρίου 1935

Θρυλόριο κοντά στην Κομοτηνή

2.11. «Η πολιτική κατάσταση στο ανατολικό μπλοκ είχε αλλάξει, οι διαφορές μεταξύ του Τίτο και του Στάλιν αυξήθηκαν, γι' αυτό και δεν μπορούσαμε να συνεχίσουμε από ξηράς, αλλά μας πήγαν αεροπορικώς στη Βουδαπέστη. Η ομάδα μας εκεί είχε εν τω μεταξύ αυξηθεί σε 342 παιδιά, κυρίως από την Ήπειρο, και συνοδευόταν από επτά φροντιστές. Τελικά πήγαμε στην τότε σοβιετική ζώνη κατοχής στη Γερμανία».

Ευφροσύνη Χατζή

25 Ιουλίου 1937

Αερωμίνι

Μηχανικός-οικονομολόγος προγραμματισμού και λογιστικής

2.12. «Συνήθισα στις νέες συνθήκες σχετικά γρήγορα, πιθανώς επειδή ως παιδί είσαι πιο ικανός να αντιμετωπίσεις τις αλλαγές. Φυσικά, γνωρίζαμε το συναίσθημα της θλίψης, αλλά η καλή διαμονή και

το φαγητό μας έκαναν επίσης να ξεχάσουμε πολλές αντιξοότητες, ακόμη και αν με δυσκολία χορταίναμε. Επιπλέον, νιώθαμε μέρος μιας οικογένειας, οπότε η θλίψη δεν ήταν το κυρίαρχο συναίσθημα».

2.13. «Η εκμάθηση της γερμανικής γλώσσας κατέλαβε τη ζωή μας. Είχαμε έναν Έλληνα δάσκαλο που έγραφε τις γερμανικές λέξεις με ελληνικά γράμματα στον πίνακα που έπρεπε μετά να τις προφέρουμε. Αλλά στην πραγματικότητα έπρεπε να μάθω παράλληλα και ελληνικά, γιατί είχα παρακολουθήσει μόνο την πρώτη τάξη στο σχολείο του χωριού και είχα ξεχάσει πολλά πράγματα. Όταν ήμουν ακόμα στην Αλβανία, ήθελα να γράψω ένα γράμμα στην αδελφή μου και διαπίστωσα, ότι μπορούσα να ζωγραφίσω με δυσκολία μόνο τα μεμονωμένα γράμματα.

Αυτό που με κράτησε, ήταν η ακλόνητη πεποίθηση, ότι μια μέρα θα μπορούσα να επιστρέψω στην Ελλάδα. Για αυτό είχαμε ουδεμία αμφιβολία. Ωστόσο, δε σκεφτόμασταν μια συγκεκριμένη ημερομηνία. Η επιστροφή ήταν τόσο αυτονόητη για μένα που δεν το σκεφτόμασταν κάθε μέρα».

2.14. «Μια μέρα, χωρίς συνεννόηση, μας πήγαν στα Τίρανα και από εκεί στη Βουδαπέστη. Εκεί είδα τον πατέρα μου για τελευταία φορά. Με αγκάλιασε και μου έδωσε ένα καρπούζι. Αργότερα έμαθα ότι τον έστειλαν στη Ρουμανία, όπου το 1954 πέθανε στο Βουκουρέστι. Μια από τις αδελφές μου στάλθηκε στην Πολωνία, η μεγαλύτερη στη Σοβιετική Ένωση, στην Τασκένδη. Η μητέρα μου έμεινε στην Ελλάδα, όπως και η μεγαλύτερη αδελφή μου και ο αδελφός μου, ο οποίος είχε καταδικαστεί σε δεκαετή φυλάκιση για πολεμική δράση από κοινού με τους παρτιζάνους. Η οικογένειά μας –πέντε παιδιά και οι γονείς μας– σκορπίστηκε στους τέσσερις ανέμους. Αυτό ήταν ιδιαίτερα δύσκολο για τη μητέρα μου. Καθώς ήταν αναλφάβητη, δεν υπήρχε τρόπος να μάθει, ή να επιφέρει στιδήποτε μέσω οποιουδήποτε επίσημου τρόπου, για να επανενωθεί η οικογένεια. Στη Βουδαπέστη, το 1949 έμαθα ότι θα ερχόμουν στην τότε Σοβιετική Ζώνη Κατοχής, δηλαδή στη Γερμανία. Ναι, φυσικά και φοβήθηκα. Εξάλλου, ερχόμουν σε μια χώρα που είχε εισβάλει στην πατρίδα μου. Ωστόσο, αυτό το συναίσθημα υποχωρούσε όλο και περισσότερο με τις θετικές εμπειρίες που είχα καθημερινά στη μελλοντική μου νέα πατρίδα. Ο πρώτος σταθμός με μεγαλύτερη παραμονή, νομίζω ότι ήταν ένας χρόνος, ήταν το κάστρο Dölkau κοντά στο Merseburg. Εκεί υπήρχαν περίπου 300 με 350 Ελληνόπουλα. Εγώ ήμουν ένα από τα μικρότερα. Το 1950 ήρθα στη Λειψία. Μέχρι τότε είχα ξεπεράσει τον φόβο μου για τη Γερμανία».

Ηρακλής Σαριανίδης

15 Σεπτεμβρίου 1932

Μελία/Εβρος

Γεωργικός μηχανικός

2.15. «Από εκεί μεταφέρθηκαν σε διάφορα σημεία του μετώπου, όπου πολεμούσε ο Ελληνικός Δημοκρατικός Στρατός. Το ταξίδι πραγματοποιήθηκε όχι μόνο κάτω από δύσκολες αλλά και επικίνδυνες συνθήκες, καθώς ο Γιουγκοσλάβος ηγέτης Τίτο είχε διακόψει τις σχέσεις με τη Σοβιετική Ένωση λόγω σοβαρών ιδεολογικών διαφορών με τον Στάλιν και είχε ουσιαστικά κλείσει τα σύνορα με την Ελλάδα».

2.16. «Οι εμπειρίες μας στην ΛΔΓ ήταν πλέον εκ διαμέτρου αντίθετες με αυτές που είχαμε βιώσει κατά τη διάρκεια της κατοχής της πατρίδας μας από τους Γερμανούς Ναζί. Γνωρίσαμε εντελώς διαφορετικούς ανθρώπους, Γερμανούς με αισθήματα και γεμάτους φιλοξενία».

2.17. «Το καλοκαίρι του 1950 έγινε μια συνάντηση στην οποία μας ενημέρωσαν ότι κάποιοι νέοι και παιδιά θα στέλνονταν στη Γερμανία. Σε αυτά τα παιδιά συμπεριλαμβανόμουν και εγώ, η θεία μου Ιερακίνα, η εξαδέρφη μου Σταματία και τα αδέρφια της Κώστας και Θανάσης. Λίγους μήνες πριν φύγει για τη Γερμανία, η μητέρα μου είπε, ότι θα πήγαινε στην Πολωνία με τις δύο αδελφές της και τις δύο μικρότερες αδελφές μου. Η απογοήτευσή μου για την απόφαση αυτή ήταν τεράστια και η αντίδρασή μου ήταν αντίστοιχα θυμωμένη. Εξάλλου, η μητέρα μου με έστειλε στη Γερμανία, ο στρατός της οποίας είχε καταλάβει την Ελλάδα και είχε προκαλέσει τόσο μεγάλο χάος στην Ευρώπη. Προς μεγάλη μου φρίκη, ένας από τους φίλους μου είπε, ότι όλοι στη Γερμανία ήταν φασίστες. Έγραψα ένα γράμμα στη μητέρα μου λέγοντας ότι δεν ήμουν πλέον κόρη της».

ΠΡΟΣΘΕΤΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

2.1.1. «Τα παιδιά σε συγκροτημένο οικογενειακό περιβάλλον υπέφεραν από λιγότερα ψυχοσωματικά προβλήματα από εκείνα που ζούσαν μόνο με έναν (ή κανέναν) γονέα [...] Η επάρκεια υλικών πόρων και οι σχέσεις γονέα-παιδιού συνδέονται με την ψυχοσωματική υγεία των παιδιών, αλλά δεν εξηγούν τις διαφορές μεταξύ των παιδιών σε διαφορετικές συνθήκες διαβίωσης. [...] Τα παιδιά με γονείς που δεν συγκατοικούν αντιμετωπίζουν περισσότερα ψυχοσωματικά προβλήματα από εκείνα των πυρηνικών οικογενειών. Ωστόσο, όσα βρίσκονται υπό κοινή φυσική επιμέλεια, παρουσιάζουν καλύτερη ψυχοσωματική υγεία από όσα ζουν μόνο με έναν (ή κανέναν) γονέα. Απαιτούνται διαχρονικές μελέτες με πληροφορίες σχετικά με τους οικογενειακούς παράγοντες πριν και μετά τον χωρισμό της οικογένειας για την επικαιροποίηση της πολιτικής σχετικά με τις ρυθμίσεις διαβίωσης των παιδιών μετά τον χωρισμό της οικογένειας» (Bergström, M. – Fransson, E. – Modin, B. et al. (2015) “Fifty moves a year: is there an association between joint physical custody and psychosomatic problems in children?”, *Epidemiol Community Health*, v. 69, pp. 769–774).

2.1.2. «Φαίνεται πως οι λεγόμενες “κοινές ψυχικές διαταραχές” (common mental disorders) στις εθνικές μειονότητες δεν εμφανίζονται αυξημένες σε όλες τις ομάδες και στα δύο φύλα σε σύγκριση με τον ιθαγενή πληθυσμό. Αυτό σημαίνει ότι είτε κάποιοι πληθυσμοί έχουν ισχυρή ψυχολογική θωράκιση είτε ότι η έκφραση της ψυχικής δυσφορίας τους διαφέρει και επομένως δε γίνεται αντιληπτή με τα συνήθη διαγνωστικά εργαλεία. Είναι σαφές πάντως ότι, αν και το άγχος αποτελεί να παγκόσμιο φαινόμενο, το πλαίσιο μέσα στο οποίο βιώνεται, η ερμηνεία της σημασίας του και η απάντηση σε αυτό επηρεάζονται σημαντικά από πολιτισμικές πεποιθήσεις ή πρακτικές. Διαπολιτισμικές μελέτες έχουν αναδείξει σημαντικές διαφοροποιήσεις στη συμπτωματολογία του άγχους και συγκεκριμένα στο είδος των συγκεκριμένων φόβων που επικρατούν καθώς και στα συνεπακόλουθα σωματικά, διασχιστικά και συναισθηματικά συμπτώματα και σύνδρομα» (Μαστρογιάννη, 2013, σ. 48).

2.1.3. Τη γονική απουσία αντιστάθμιζε ακόμα η φροντίδα που πρόσφερε το προσωπικό των δομών φιλοξενίας, η συντροφιά των «μανάδων» που είχαν επιφορτιστεί με τη συνοδεία των παιδιών από την Ελλάδα στις Λαϊκές Δημοκρατίες, καθώς και οι δάσκαλοι που είχαν αναλάβει τη διαπαιδαγώγησή τους. Όπως προκύπτει από σχετικές μελέτες, η σχέση εμπιστοσύνης και αμοιβαιότητας που είχαν αναπτύξει με τους τελευταίους επιτάχυνε την εκμάθηση της γερμανικής γλώσσας (Τσέκου, 2010, σ.

29-30). Η διάθεση των παιδιών να ευθυγραμμιστούν με τους νέους όρους διαβίωσης και η ταχύτητα με την οποία κατάφεραν να ενσωματωθούν στο νέο κοινωνικό πλαίσιο πιθανότατα πήγαζε από τη βαθιά τους πίστη πως η παραμονή τους στη Γερμανική Λαοκρατική Δημοκρατία ήταν προσωρινή και ο επαναπατρισμός τους δεν θα καθυστερούσε (Boeschoten-Danforth, 2015, σ. 171). Επίσης: «Μία μέρα, εκείνη την ημέρα ακόμα, πήγαμε ένα αμάξι από το χωριό όσα ήταν μικρότερα από εμάς δηλαδή, που λέγανε ότι δεν θα αντέξουν το βάδισμα. Τους βάλανε πάνω στο αμάξι, μία γυναίκα που είχε τον άντρα της στο βουνό, στο αντάρτικο, ήρθε για “μάννα” για όλα τα παιδιά που φεύγουν από το χωριό· ήμασταν κάπου είκοσι παιδιά περίπου, θα ‘μασταν. Και ήρθαν και τα παιδιά από την Κορνοφωλιά, από ένα κοντινό χωριό, που ήταν πιο κοντά στο Σουφλί, ήρθαν κι αυτά ύστερα μαζί μας. Και ξεκινήσαμε από το χωριό με τα μικρά παιδιά που ήταν απάνω στο αμάξι· εμείς βαδίζαμε, τραγουδούσαμε “φεύγουν τα αδέρφια μας από τα χωριά μας”, ένα τραγούδι που το μάθαμε στο ενδιάμεσο, το τραγουδούσαν οι αντάρτες για τα δικά τους προβλήματα, το πήραμε και εμείς και το τραγουδούσαμε» (Ουρανία Βλασακάκη, συνέντευξη στην Κυριακή Φωτιάδου, 09/01/2021, Ψηφιακό Αρχείο Istorima).

2.1.4. Οι νεαροί πρόσφυγες γαλουχήθηκαν με τις σοσιαλιστικές αρχές και την πίστη στην ισχύ του εργατικού έθνους, χωρίς ωστόσο να αμελείται και η καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης και υπερηφάνειας, η οποία επιτυγχανόταν μέσω της εντατικής διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας και ιστορίας (Πόπα, 2015, σ. 29). Απώτερο στόχο αποτελούσε η συγκρότηση σοσιαλιστών πολιτών που ενστερνίζονταν την κουλτούρα της προσωρινής τους πατρίδας, ενώ παράλληλα προετοιμάζονταν να επανδρώσουν τη νέα, δημοκρατική Ελλάδα (Στεργίου, 2001, σ. 10-14). Ο στόχος δηλωνόταν εμμέσως πλην σαφώς μέσω του επιλεγμένου παιδαγωγικού μοντέλου, αν και, όπως εντοπίζει ο Ανδρέας Στεργίου, είχε δηλωθεί ξεκάθαρα από τον ίδιο το Νίκο Ζαχαριάδη, σε σχετική του επιστολή προς τα αδελφά κόμματα του Ανατολικού Μπλοκ («[...] να σας κάνουν καλύτερους αγωνιστές για την απελευθέρωση και τη σοσιαλιστική οικοδόμηση της Ελλάδας» (Στεργίου, 2001, σ. 11).

2.1.5. «Με τον όρο “αναμνησιακή εκπαίδευση” εννοούμε την αναγνώριση μιας ορισμένης υπευθυνότητας “για εγκλήματα ή διώξεις που έχουν συμβεί στο παρελθόν” και επίσης τη γνώση σχετικά με τα “σκοτεινά κεφάλαια” της ανθρωπότητας, έτσι ώστε “να εμποδίσουμε την επανάληψη ή την άρνηση” αυτών των καταστροφικών γεγονότων ή να εκφράσουμε το καθήκον μας ως πολίτες να αγωνιστούμε κατά της μισαλλοδοξίας, των διακρίσεων, του ρατσισμού, της ξενοφοβίας και των παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων» (Κόκκινος-Κιμουρτζής-Καρασαρίνης, 2020, σ. 11).

2.1.6. «Δεν χρειάζεται να ταιριάζει ή να συμφωνεί κάποιος με κάποιον, προκειμένου να τον συγχωρήσει ή να συγχωρηθεί. Ούτε όταν συγχωρούμε και συγχωρούμαστε σημαίνει ότι απαραίτητα θα γίνουμε όλοι φίλοι, γιατί η συμφιλίωση είναι ανεξάρτητη από τη συγχώρηση. Συγχωρεί κάποιος όταν προσφέρει συμπόνια, έλεος και καλοσύνη προς το πρόσωπο που τον αδίκησε ή τον έβλαψε, διακόπτοντας έτσι τον φαύλο κύκλο του μίσους και της εκδικητικότητας, αλλά συγχρόνως προστατεύοντας και τον εαυτό του από το πρόσωπο που τον έβλαψε, κυρίως αν αυτό δεν έχει μετανοήσει και εκδηλώσει έμπρακτα αλλαγή της συμπεριφοράς του. Πολλοί άνθρωποι ζουν με συναισθήματα μίσους και θυμού προς κάποιον που τους έβλαψε, τα οποία μπορεί να κρατήσουν μια ολόκληρη ζωή. Η συγχώρηση δεν θα λύσει βαθιά ριζωμένες αδικίες, αλλά μπορεί να θεραπεύσει άτομα, οικογένειες ακόμη και, κοινωνίες από τις καταστροφικές συνέπειες της αδικίας» (Γαλίτη, 2018, σσ. 28-42).

2.1.7. Για ποιο λόγο γίνονται οι πόλεμοι; Που οφείλονται και σε τι αποσκοπούν;

Ο Waltz προσπαθεί να απαντήσει με τρεις «εικόνες», μέσα από τη συστηματική παρατήρηση, αξιολόγηση και ανάλυση: ο άνθρωπος, το κράτος και το διεθνές σύστημα.

Η πρώτη εικόνα εστιάζει στον άνθρωπο, στην ανθρώπινη φύση. Υποστηρίζει ότι οι πόλεμοι προκαλούνται από τη φύση συγκεκριμένων ανθρώπων (π.χ. πολιτικών ηγετών). Οι άνθρωποι, καθοδηγούμενοι ενίοτε από τα πάθη τους και τα ζωώδη ένστικτά τους οδηγούνται σε συγκρούσεις. Αντί να βοηθούν ο ένας τον άλλον συμπεριφέρονται με τρόπο που είναι αμοιβαία καταστρεπτικός. Ο πόλεμος είναι αποτέλεσμα της ατελούς ανθρώπινης φύσης, όταν αυτή κυριεύεται από το πάθος και τον εγωισμό. Η δεύτερη εικόνα θεωρεί ότι οι πόλεμοι προκαλούνται από την εσωτερική σύνθεση και δομή των κρατών, που αποτελεί καθοριστικό παράγοντα στη ροπή της ανθρώπινης φύσης προς το καλό ή προς το κακό. Η καταφυγή στον πόλεμο αποτελεί λύση στις εσωτερικές διαμάχες των κρατών. Μία αναμόρφωση των κρατών θα μπορούσε να εξαλείψει τον πόλεμο και να φέρει την παγκόσμια ειρήνη. Η τρίτη εικόνα αναδεικνύει ως αιτία των πολέμων το συστημικό επίπεδο, την άναρχη δομή του διεθνούς συστήματος. Η ύπαρξη πολλών κυρίαρχων κρατών και η δράση τους με γνώμονα τις προσδοκίες, τις επιθυμίες και την επιδίωξη της αύξησης της ισχύος τους, σε συνδυασμό με την απουσία οποιουδήποτε εφαρμόσιμου συστήματος δικαίου, αναπόφευκτα οδηγούν σε συγκρούσεις και πόλεμο (Waltz, 2011).

2.1.8.

Συσσίτιο. Αθήνα 1942-1943 [Βούλα Θεοχάρη Παπαϊωάννου (ΦΑ_6_3250), Μουσείο Μπενάκη].

Παιδιά πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη. Πηγή: Κελέση, 2020.

2.1.9. «νοσταλγία, η [nostaljía] O25 : ψυχική κατάσταση που τη χαρακτηρίζει η μελαγχολία που προκαλείται από την έντονη επιθυμία να επιστρέψουμε στην πατρίδα ή σε έναν αγαπημένο τόπο ή να ξαναζήσουμε κάποιες ευχάριστες καταστάσεις του παρελθόντος: Η ~ του ξενιτεμένου για τον τόπο του. Θυμάμαι πάντα με ~ τα χρόνια της νιότης μου. [λόγ. < γαλλ. nostalgie < αρχ. νόστ(ος) + ἄλγ(ος) -ie = -ία]».

«νόστος, ο [nóstos] O18 : (συναισθ.) για να δηλώσουμε την επιστροφή στην πατρίδα ύστερα από μακροχρόνια απουσία και με αναφορά στην επιστροφή του Οδυσσέα στην Ιθάκη. [λόγ. < αρχ. νόστος `επιστροφή στην πατρίδα, ταξίδι με καλό τέλος´]»

Πηγή: Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα <https://www.greek-language.gr/>

2.1.10. «Στη νοσταλγική εμπειρία συνυπάρχουν η θετική και η αρνητική συναισθηματική φόρτιση, αλλά παραμένει υπό διερεύνηση η ισορροπία μεταξύ των δύο [...] Προς το παρόν δεν έχουν διερευνηθεί όλες οι διαστάσεις της έννοιας κατά την παιδική ηλικία [...] Η νοσταλγία αποτελεί σύνθετη συναισθηματική εμπειρία, ενώ ως έννοια δεν ανακύπτει συχνά στην καθημερινότητα των παιδιών, γεγονός που δημιουργεί επιπλέον προκλήσεις ως προς την επιλογή των κατάλληλων εργαλείων για τη διερεύνησή της» (Αγγελέτου, 2018).

2.1.11. «Πέρα όμως από το γενικότερο πρόβλημα που αφορά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, η ιστορική αναπαράσταση των παιδιών του εμφυλίου παρουσιάζει ακόμα μεγαλύτερα προβλήματα. Ένα από τα πρωταρχικά είναι να ορίσεις ποιος είναι νέος/παιδί. Σήμερα ένας 14χρονος θεωρείται σχεδόν παιδί και αντιμετωπίζεται ανάλογα. Η αντιμετώπιση -σε σχέση με το σήμερα- είναι εντελώς διαφορετική, όπως και τα ίδια τα παιδιά: δεν ήταν σαν τα σημερινά. Οι 16χρονοι ή 17χρονοι μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού που, μετά την ήττα, πήγαν στις Λαϊκές Δημοκρατίες και πολιτογραφήθηκαν εκεί ως παιδιά, ως ανήλικα, πόσο παιδιά ήταν; Η αδυναμία να ορίσουμε την ηλικία της νεότητας μας εμποδίζει να έχουμε μια στοιχειώδη αριθμητική απεικόνιση των «παιδιών» του εμφυλίου -και όχι μόνο». (Εισήγηση Τασούλας Βερβενιώτη στη διημερίδα ΑΣΚΙ-ΕΜΙΑΝ, «Τα παιδιά του εμφυλίου με το 'πλούσιο' αρχειακό υλικό», 11/10/12)

2.1.12.

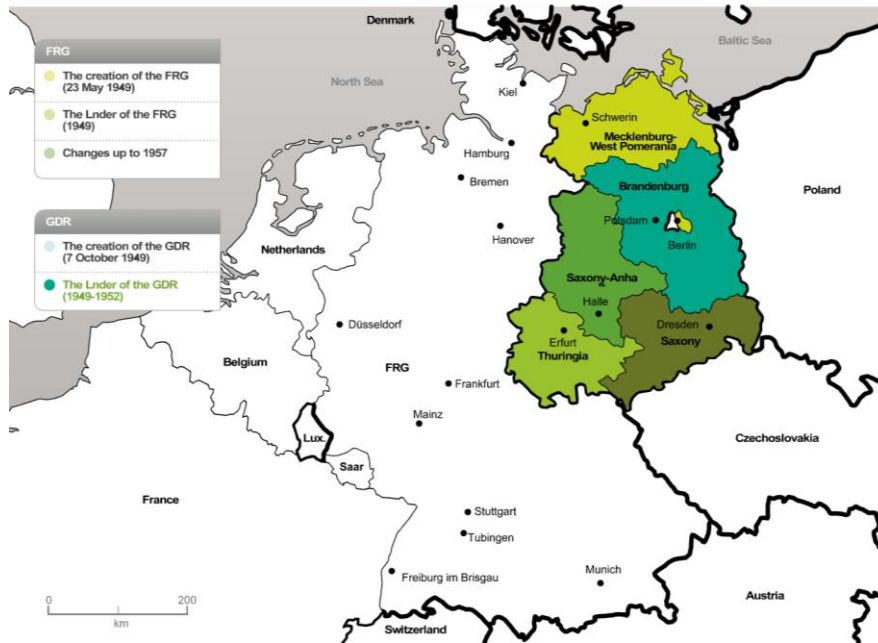
Συγκέντρωση Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις χώρες του Ανατολικού Μπλοκ κατά τα έτη 1950, 1965 και 1975. (Πηγή: Ιωάννα Παπαθανασίου, «Πρόσφυγες στις “νέες πατρίδες”»: Η ελληνική διασπορά στις χώρες του “υπαρκτού σοσιαλισμού”, στο: Πρακτικά Ημερίδας: Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2017, σ.15)

Χώρες ⁴	1950	Παιδιά 1-17	Σύνολο γενικό	1965	1975
	Ενήλικες				
Ρουμανία	3.920	5.132	9.052	8.000	5.600
Τσεχοσλοβακία	7.852		12.000	14.000	13.500
Πολωνία	7.868	3.590	11.458	12.000	9.000
Ουγγαρία	4.394	2.850	7.244	5.000	4.800
Βουλγαρία	2.347	672	3.019	6.500	6.100
Ανατ. Γερμανία	–	1.128	1.128	2.000	1.500
Σοβιετική Ένωση	11.980	–	11.980	13.000	15.000
Σύνολο	38.361	17.520	55.881	60.500	55.500

2.1.13. «Η Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας, μόνη από όλες τις άλλες χώρες του ανατολικού μπλοκ, ανέλαβε να φιλοξενήσει αποκλειστικά και μόνο παιδιά χωρίς τους κηδεμόνες τους, στην περίπτωση βέβαια που αυτοί είχαν φύγει μαζί με τα παιδιά από την Ελλάδα. Η αποκλειστικότητα αυτή συνδέεται άμεσα με το γεγονός ότι η άφιξη των ελληνοπαίδων στη χώρα αυτή συνέπεσε με την απόπειρα της εκ βάθρων σύστασης ενός καινούργιου κράτους, “του πρώτου γερμανικού κράτους των εργατών και αγροτών στον κόσμο” και, όπως η κομμουνιστική του ηγεσία διατεινόταν, και μιας νέας κοινωνίας. Τα παιδιά βρέθηκαν σε ένα πολιτικά πρωτόγνωρο και εθνικά διαμορφούμενο κοινωνικό πλαίσιο, όχι μόνο για τα ίδια αλλά και για το σύνολο των δρώντων μελών αυτού του νέου κρατικού μορφώματος. Οι όποιες προσπάθειες επομένως μιας κατευθυνόμενης παιδείας μπορούσαν και έπρεπε να έχουν πολύ μεγαλύτερη επιτυχία απ’ ό,τι σε άλλες χώρες, καθώς οι αντιστάσεις του δέκτη, στην προκειμένη περίπτωση των παιδιών, ήταν εξαιρετικά περιορισμένες. Μεθοδολογικοί λόγοι επιτάσσουν εντούτοις τη διερεύνηση αυτής της προβληματικής σε ολόκληρο το ανατολικό μπλοκ, όπου διασκορπίσθηκαν τα φυγαδευμένα παιδιά». (Ανδρέας Στεργίου, «Σοσιαλιστικό και εθνικό ιδεώδες: Η σοσιαλιστική εθνική διαπαιδαγώγηση μέσα από το παράδειγμα του παιδομαζώματος», Επιστήμη και Κοινωνική Επιθεώρηση Πολιτικής και ηθικής θεωρίας, Τεύχος 5/6 (Φθινόπωρο 2000 – Άνοιξη 2001), σ. 110).

2.1.14. Χάρτης της διχοτομημένης μεταπολεμικής Γερμανίας, 1949 (Πηγή: CVCE.EU).

The creation of the FRG and the GDR (1949)

2.1.15. Το τρένο Γερμανίας-Αθηνών, Στέλιος Καζαντζίδης, 1971

Μέσα στο τρένο Γερμανίας Αθηνών
Στην τρίτη θέση σε μιά άκρη καθισμένος
Αφήνω πίσω μου το μαύρο παρελθόν
Και φεύγω στ' άγνωστο φτωχός κι αδικημένος

Μέσα στο τρένο που με πάει στην ξενιτιά
Κλαίω τη μοίρα μου χωρίς παρηγοριά

Αφήνω μάνα και αγάπη ορφανές
Κι ό,τι αγάπησα στον τόπο μου εδώ πέρα
Αφήνω όμως και στιγμές πολύ πικρές
Με την ελπίδα πως θα δω μιά άσπρη μέρα

Μέσα στο τρένο που με πάει στην ξενιτιά
Κλαίω τη μοίρα μου χωρίς παρηγοριά

Φεύγει το τρένο και σφυρίζει συνεχώς
Σαν μοιρολόι σαν τραγούδι πονεμένο
Γιατί μανούλα μου με γέννησες φτωχό
Γιατί να ζήσω μακριά σε τέτοιο τόπο ξένο.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΕΣ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

2Α. Στις μαρτυρίες 2.5, 2.6., 2.16. και 2.17. περιγράφεται ο φόβος, η επιφύλαξη και -ίσως- η εσωτερική άρνηση απέναντι στη χώρα που επρόκειτο να φιλοξενήσει τους πρόσφυγες (τη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας), εξαιτίας της συμπεριφοράς των Γερμανών απέναντι στην Ελλάδα στο

πολύ πρόσφατο παρελθόν. Στη συνέχεια (μαρτυρίες 2.5. και 2.6.) οι φόβοι αυτοί διασκεδάζονται κάπως, με διάφορα επιχειρήματα και αφορμές, ενώ στη μαρτυρία 2.3. αποδεικνύονται πρακτικά τελείως φρούδοι, εφόσον στη ΛΔΓ τα προσφυγόπουλα έτυχαν θερμότητας υποδοχής, μάλιστα σε σημείο που να προκαλέσει την απορία των παιδιών. Μελετήστε προσεκτικά τις πηγές 2.1.5. και 2.1.6. και προσπαθήστε να απαντήσετε: πώς αντιλαμβάνεστε τις έννοιες «μνήμη» και «λήθη» στην καθημερινότητα (συγχρονία) και στην Ιστορία (διαχρονία); Πόσο εφικτό είναι να επιτευχθεί η συμφιλίωση ανάμεσα σε πρόσωπα και -πολύ περισσότερο- ανάμεσα σε λαούς; Υπό ποιες προϋποθέσεις και σε ποιο πλαίσιο μπορεί να γίνει κάτι τέτοιο; Θεωρείτε ότι πρέπει να υπάρχουν κριτήρια για να γίνει αυτό ή μπορεί/πρέπει να γίνεται απροϋπόθετα και χωρίς όρους;

2B. Σχεδόν σε όλες τις μαρτυρίες -και σίγουρα στις περισσότερες αυτής της ενότητας- αποτυπώνονται πειστικά και με ευκρίνεια κάποια από τα συμπτώματα της διάσπασης (για οποιοδήποτε λόγο) μιας οικογένειας και της απομάκρυνση των παιδιών από αυτήν. Με τη βοήθεια των πηγών 2.1.1. και 2.1.2. να προσπαθήσετε να αναδείξετε την ψυχολογική διάσταση της διαδικασίας της μετανάστευσης, ιδιαίτερα μάλιστα για μικρά παιδιά, τα οποία ενίοτε αναγκάζονται να μεταναστεύσουν χωρίς την οικογένειά τους (και ίσως χωρίς τη θέλησή τους). Πώς αξιολογείτε τους λόγους που μπορεί να προκαλέσουν μια τέτοια εξέλιξη; Τι μπορεί να αξιοποιηθεί ως «αντίδοτο» σε έναν τέτοιο βίαιο αποχωρισμό; Με ποιους τρόπους μπορεί να επουλωθεί το τραύμα που προκαλείται στους ανθρώπους που φεύγουν, αλλά και στους ανθρώπους που μένουν πίσω;

2Γ. Να μελετήσετε τις μαρτυρίες 2.11. και 2.15. και στη συνέχεια την πηγή 2.1.7. Αξιοποιώντας τη σκέψη και την κρίση σας, να γράψετε ένα σύντομο δοκίμιο, συζητώντας τον τρόπο με τον οποίο οι επιλογές των ηγετών είναι δυνατό να καθορίζουν τη ζωή των πολιτών, προς το συμφέρον ή προς την καταστροφή τους.

2Δ. Ορισμένοι αφηγητές, όπως στην περίπτωση της μαρτυρίας 2.1., αναφέρουν την ακριβή τους ηλικία κατά τη στιγμή της φυγής τους από την Ελλάδα, ενώ άλλοι απλώς χρησιμοποιούν τον όρο «παιδί». Η πηγή 2.1.11. συζητά τις προκλήσεις που θέτει ο ακριβής προσδιορισμός της ηλικίας των παιδιών στην ιστορική έρευνα, ενώ στην πηγή 2.1.12. φαίνεται ξεκάθαρα ο αντίστοιχος διαχωρισμός. Πώς θα προσεγγίζατε το ζήτημα και ποια κριτήρια θα θέτατε, προκειμένου να ερευνήσετε την ηλικία των παιδιών τη στιγμή της μετακίνησής τους;

2Ε. Οι αφηγήτριες στις μαρτυρίες 2.1. και 2.2. αναφέρονται στις εντυπώσεις που τους δημιούργησε η είδηση της αποστολής τους στις «Λαϊκές Δημοκρατίες». Παρακάτω, στη μαρτυρία 2.14. γίνεται λόγος για τη «Σοβιετική Ζώνη Κατοχής», όπως παρουσιάζεται στον χάρτη της πηγής 2.1.14. Γνωρίζετε τι σημαίνουν οι δύο αυτοί όροι; Γιατί τα Ελληνόπουλα στάλθηκαν αποκλειστικά στις περιοχές αυτές; Υπό ποιους όρους φαίνεται πως συγκροτήθηκε η ανατροφή και διαπαιδαγώγησή τους, κατά τη διάρκεια της παραμονής τους εκεί; Να αντλήσετε πληροφορίες και από τη μαρτυρία 2.9. και τις πηγές 2.1.4. και 2.1.13.

2ΣΤ. Στο τραγούδι «Το τρένο Γερμανίας-Αθηνών» (πηγή 2.1.15.), ο Στέλιος Καζαντζίδης εμπνέεται από τη μετανάστευση Ελλήνων ανειδίκευτων εργατών στη Γερμανία, από τη δεκαετία του 1960 και εξής. Ωστόσο, οι στίχοι μεταφέρουν ένα κλίμα παρόμοιο με εκείνο που επικρατούσε κατά τη μεταφορά των Ελληνόπουλων στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας, μετά το τέλος του ελληνικού Εμφυλίου. Ποιες ομοιότητες συναντάτε μεταξύ του τραγουδιού και των αποσπασμάτων των μαρτυριών που σας

έχουν δοθεί; Για ποιους λόγους θεωρείτε ότι διαχρονικά η μετανάστευση κεντρίζει και προκαλεί την καλλιτεχνική δημιουργία;

2Ζ. Στις μαρτυρίες 2.4., 2.12. και 2.13. είναι προφανείς δυο διαπιστώσεις: αφενός η διατροφική κατάσταση των παιδιών στην πατρίδα και στη νέα πατρίδα και αφετέρου το αίσθημα της νοσταλγίας και η επιμονή στη σκέψη για επιστροφή στην πατρίδα. Με τη βοήθεια των πηγών 2.1.8., 2.1.9. και 2.1.10. να προσπαθήσετε να ερμηνεύσετε τα φαινόμενα αυτά. Γιατί τα παιδιά ήθελαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα, εφόσον τα δεδομένα ήταν συγκεκριμένα και ιδιαίτερα δυσμενή; Τι μπορεί να είναι αυτό που τα παρακινούσε σε κάτι τέτοιο; Τι θα προτιμούσατε εσείς, αν βρισκόσασταν στη θέση κάποιου από αυτά τα παιδιά; Είναι δυνατό τα σημερινά παιδιά να αντιληφθούν και να εξηγήσουν τη συγκεκριμένη συμπεριφορά και πώς θα μπορούσε να γίνει αυτό;

2Η. Σχεδόν όλες οι μαρτυρίες της ενότητας αυτής αναφέρονται αφενός στο ζήτημα της ανυπαρξίας μόρφωσης των παιδιών, εξαιτίας των δυσμενών συνθηκών στην πατρίδα τους (Ελλάδα) και αφετέρου στους εκπαιδευτικούς ορίζοντες που δυνητικά ανοίγονταν μπροστά τους, από τη στιγμή που θα μεταφέρονταν στη ΛΔΓ· κάτι τέτοιο μάλιστα φαινόταν ότι θα τους εξασφάλιζε ένα λαμπρό προσωπικό, κοινωνικό και επαγγελματικό μέλλον. Με τη βοήθεια των πηγών 2.1.3. και 2.1.4. προσπαθήστε να προσεγγίσετε τις διαπιστώσεις αυτές. Δύο ομάδες, των 10 μαθητών η καθεμία, θα οργανώσουν μία συζήτηση (debate) με το συγκεκριμένο θέμα. Η μία ομάδα θα εργαστεί με επιχειρήματα που θα στηρίζουν την άποψη ότι η μόρφωση ήταν ένας επαρκής λόγος για να πείσει τα παιδιά να ξενιτευτούν, μάλιστα κατά κανόνα μόνα τους, χωρίς την οικογένειά τους, και η άλλη ομάδα με επιχειρήματα που θα στηρίζουν την άποψη ότι η μόρφωση ήταν περισσότερο πρόσχημα και «δόλωμα», προκειμένου τα μικρά παιδιά να σαηγνευτούν και να ενδώσουν στην μετακίνησή τους σε άλλη χώρα, αλλά και εφόσον φτάσουν στη νέα πατρίδα να νιώθουν όσο καλύτερα γίνεται.

3 ενότητα

«Η εγκατάσταση και η διαβίωση στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας»

ΟΙ ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Κώστας Τσιμούδης

15 Ιουλίου 1937

Μαυροκκλήσι, πέθανε

(Αποσπάσματα από την αυτοβιογραφία "Μια νεοελληνική Οδύσσεια", σε συντομία)

3.1. «(Στη Δρέσδη) Υπήρχαν επίσης στιγμές που ήμασταν απελπισμένοι, αγχωμένοι και νευρικοί. Έτρεχαν δάκρυα, υπήρχαν καυγάδες και δυσάρεστες διαφωνίες. Και εδώ χάρη στο ταλέντο των Ελλήνων και Γερμανών δασκάλων και παιδαγωγών μας, σύντομα επικράτησε και πάλι μια ειρηνική ατμόσφαιρα. Ήταν πάντα δίπλα μας με αφοσίωση και φροντίδα που ίσως μόνο οι γονείς είναι ικανοί να δείξουν για τα ίδια τους τα παιδιά. Αυτό το κλίμα συνέβαλε σημαντικά στην ανακούφιση της νοσταλγίας για το σπίτι, για τη μητρική αγάπη και την έλλειψη οικογενειακής ευτυχίας».

3.2. «Η μαθητεία μου ξεκίνησε τον Σεπτέμβριο του 1952 στο γραφείο τηλεπικοινωνιών της Δρέσδης. Εκπαιδευτήκα ως τεχνικός κατασκευής τηλεπικοινωνιών. Πήρα το πιστοποιητικό μου ως ειδικευμένος εργάτης τον Αύγουστο του 1954. Και τώρα η επιτροπή μας "Ελεύθερη Ελλάδα" επενέβη ξανά στη ζωή μου. Αποφάσισε, ότι έπρεπε να σπουδάσω μηχανικός. Μαζί με άλλους νέους μας έστειλαν αρχικά στη Λειψία τον Σεπτέμβριο του 1954 για ένα χρόνο προετοιμασίας για την τεχνική σχολή. Κατά τη διάρκεια εκείνου του έτους έλαβα ειδική εκπαίδευση που μου επέτρεψε να ξεκινήσω τις σπουδές μου ως μηχανικός στο Βερολίνο τον Σεπτέμβριο του 1955».

Κώστας Αλεξίου

Μεγάλο Σιρίνι, Γρεβενά

"Αυτό είναι το σωστό μέρος για εμάς"

3.3. «Στα τέλη του 1956 γνώρισα στο Zschornowitz, ένα μικρό χωριό κοντά στο Gräfenhainichen, μεταξύ Bitterfeld και Wittenberg, όπου είχα μεταφερθεί για λόγους εργασίας μαζί με άλλους δύο συμπατριώτες μου, τον Φίλο και τον Μιχάλη, τη μελλοντική μου σύζυγο Helga. Αφού ο δήμαρχος μάς βρήκε ένα τόπο για να μείνουμε, η είδηση της άφιξής μας διαδόθηκε στην πόλη ταχέως. "Οι Έλληνες είναι εδώ", έλεγαν. Η Helga με είχε παρατηρήσει σε κάποια περίπτωση και μου είχε "τραβήξει την προσοχή". Όπως μου εξομολογήθηκε αργότερα, είχε αποφασίσει τότε: "Θα τον αρπάξω". Αυτό λειτούργησε αρκετά γρήγορα. Αλλά η μέλλουσα πεθερά μου είχε στην αρχή τις αμφιβολίες της. "Μήπως είχε ήδη παντρευτεί;". Αλλά οι υποψίες της για μένα εξαφανίστηκαν σύντομα και ήρθα να ζήσω μαζί της στο σπίτι της οικογένειας. Ούτε οι τρεις αδελφές της Χέλγκα είχαν κάποια δυσάρεσκα. Και ο πατέρας μου είχε ουδέν πρόβλημα να αποδεχτεί το γεγονός, ότι ο γιος του είχε παντρευτεί μια Γερμανίδα».

3.4. «Φρόντισα οι κόρες μου να μάθουν την ελληνική γλώσσα. Η Λίτσα, η μεγαλύτερη, εξακολουθούσε να παρακολουθεί μαθήματα ελληνικών. Και τα δύο κορίτσια είχαν από την αρχή έναν στενό δεσμό με την Ελλάδα. Φυσικά, σε αυτό συνέβαλαν και τα δύο ταξίδια μετ' επιστροφής που κάναμε. Ακόμα και μετά από τόσα χρόνια, εξακολουθώ να αισθάνομαι σε πολιτιστικά θέματα, ειδικά στη μουσική, Έλληνας. Ακόμη διατηρώ κάποια παλιά έθιμα».

3.5. «Επιπλέον, ορισμένοι γνωστοί είχαν παράξενες ιδέες για τη ζωή μας στη ΛΔΓ. Ο παιδικός μου φίλος Γιάννης Ντόννας, για παράδειγμα, δεν ήθελε να πιστέψει, ότι ζούσαμε σε διαμερίσματα και όχι

σε μαζικές συνοικίες, ότι είχαμε δικά μας έπιπλα και παίρναμε μισθό για τη δουλειά μας. Κάποια στιγμή, κατά τη διάρκεια μιας διαφωνίας, ξέσπασα στα γέλια και του είπα: "Γιάννη, και οι δύο, όταν ήμασταν παιδιά, βοσκούσαμε πρόβατα. Εγώ από τότε έχω σπουδάσει και έχω ένα ακαδημαϊκό επάγγελμα, ενώ εσύ ακόμα βόσκεις πρόβατα". Αυτό τον ενόχλησε τόσο, πολύ που παραπονέθηκε για μένα στη γυναίκα του».

Δημήτριος Χριστακούδης

21 Ιουλίου 1938

Κορνοφωλιά

3.6. «Μείναμε σε αυτό το στρατόπεδο για τέσσερις εβδομάδες, μάθαμε τις πρώτες μας γερμανικές λέξεις και επίσης εδώ ήταν που κατέγραψα για πρώτη φορά τις διαφορετικές συνήθειες ζωής μεταξύ Ελλήνων και Γερμανών. Για εμάς τους Έλληνες, το ψωμί ήταν η πιο σημαντική τροφή. Μόλις έμπαινε στο τραπέζι, τρώγονταν σε χρόνο μηδέν. Εκείνη την εποχή, λόγω του δελτίου τροφίμων, κάθε γραμμάριο φαγητού καταγραφόταν σχολαστικά και κατανέμονταν από τις αρμόδιες αρχές. Όπως έμαθα αργότερα, ένας από τους φροντιστές έγραψε σε μια έκθεση: "Το φαγητό δεν τρώγεται πάντα, δεν είναι ασυνήθιστο να περισσεύουν μερίδες. Από την άλλη πλευρά, χρειαζόμαστε επειγόντως περισσότερο ψωμί!"».

3.7. «Έμεινα στο σπίτι στην Borstraße 9 μέχρι το τέλος της σχολικής χρονιάς 1950/51, φοιτώντας αρχικά στην 6η και στη συνέχεια στην 7η τάξη. Κατ' αρχήν, με μία εξαίρεση, τα μαθήματα γίνονταν από Γερμανούς δασκάλους που δεν καταλάβαιναν ελληνικά με μαθητές που δεν μιλούσαν γερμανικά. Αυτό ήταν αρκετά παράξενο. Τα πρώτα μαθήματα πήγαιναν ως εξής: ο δάσκαλος ζωγράφιζε στον πίνακα μέρη του σώματος -όπως η μύτη- και πρόσφερε τον γερμανικό όρο γι' αυτά, μετά έπρεπε να επαναλάβουμε και να μάθουμε τις αντίστοιχες λέξεις. Στη συνέχεια, μελετήσαμε το λατινικό αλφάβητο, το οποίο διαφέρει πολύ από το ελληνικό αλφάβητο. Επειδή όμως ήμασταν όλοι πολύ επιμελείς, σημειώσαμε καλή πρόοδο. Ωστόσο, οι γλωσσικές μας δεξιότητες δεν ήταν επαρκείς για άμεση μετάβαση στο γυμνάσιο».

3.8. «Το 1978 ήρθε η μεγάλη στιγμή: το πρώτο μου ταξίδι στην Ελλάδα. Δεν μπορώ καν να εκφράσω με λόγια τα συναισθήματά μου - ήταν συγκλονιστικό. Είχαμε ήδη υποβάλει αίτηση για επίσκεψη το 1975 - ένα χρόνο μετά την πτώση της χούντας. Ωστόσο, η ελληνική πρεσβεία στο Βερολίνο ήταν ακόμη επανδρωμένη με ανθρώπους της δικτατορίας, οι οποίοι μας παρενοχλούσαν με διάφορους ελιγμούς κωλυσιεργίας. Ακόμα και η χορήγηση της βίζας εισόδου στα τέλη Αυγούστου 1978 ήταν τόσο ενοχλητική, γιατί το προσωπικό της πρεσβείας γνώριζε φυσικά ότι οι διακοπές στη ΛΔΓ τελείωναν εκείνη την εποχή και θα είχαμε πρόβλημα, να ταξιδέψουμε με τις δύο κόρες μας σχολικής ηλικίας. Επικοινωνήσα τότε με το αστυνομικό τμήμα του Φράιμπουργκ και ζήτησα την αναχώρηση που περίμενα τόσα χρόνια. Περίμενα τόσα πολλά χρόνια. Τότε όλα έγιναν πολύ γρήγορα: μέσα σε λίγες ημέρες είχαμε τα σχετικά έγγραφα. Η διευθύντρια έδωσε επίσης αμέσως την άδεια στις κόρες μας να ταξιδέψουν, ακόμη και κατά τη διάρκεια των κανονικών ωρών του σχολείου».

Μαρίκα Τράουτφεττερ, το γένος Στιλπνοπούλου

20 Φεβρουαρίου 1937

Νέα Σάντα Κομοτηνής

3.9. «Έγινα μητέρα ενός γιου ένα χρόνο αργότερα και μιας κόρης το 1969. Και οι δύο μεγάλωσαν λίγο-πολύ αποκλειστικά με τη γερμανική γλώσσα, κάτι για το οποίο οι ίδιοι λυπούνται. Κι εγώ το θεωρώ κρίμα που δεν τους έμαθα τη μητρική μου γλώσσα, αλλά επειδή ο σύζυγός μου ήταν Γερμανός, μου ήταν δύσκολο να μιλάω ελληνικά στην οικογενειακή καθημερινότητα. Για τα παιδιά μου, η Λειψία και

η Γερμανία είναι το σπίτι τους, η Ελλάδα κάτι μεταξύ δεύτερης πατρίδας και προορισμού διακοπών. Αγαπούν όμως την Ελλάδα και βρίσκονται εκεί τακτικά και για να επισκέπτονται τους συγγενείς μας. Για μένα, η Ελλάδα παραμένει το σπίτι μου, αυτό δεν το ξεχνάς. Όσο μπορώ, θα ταξιδεύω εκεί, αν και έχει γίνει όλο και πιο δύσκολο για μένα. Για να είμαι ειλικρινής, δεν ξέρω πότε θα ταξιδέψω ξανά την επόμενη φορά».

Βασιλική Χανους

18 Μαρτίου 1942

Raiko

3.10. «Στους γονείς μου, οι οποίοι είχαν εν τω μεταξύ μετακομίσει στη Δρέσδη το 1962, δεν άρεσε καθόλου στην αρχή η σχέση μου με τον Siegfried. Ήθελαν να με συστήσουν αρκετές φορές με ελληνικά αγόρια. Ωστόσο ξεκαθάρισα, ότι θα επέλεγα τον άνδρα που μου ταίριαζε, και αυτός ήταν ο Siegfried. Η εθνικότητα δεν έχει σημασία. Άλλωστε, τα ελληνικά αγόρια ήταν για εμάς τα κορίτσια λόγω της συνεχούς συμβίωσης στα σπίτια περισσότερο σαν αδέρφια. Γνωρίζω αρκετούς γάμους Ελλήνων και Ελλήνων που απέτυχαν, ίσως επειδή οι χαρακτήρες μοιάζουν τόσο πολύ, ιδίως ως προς την ιδιοσυγκρασία».

Χρήστος Τραντάκης

Ειδικός νευροχειρουργός

3.11. «Κατά τη διάρκεια της εφηβείας, ένιωσα ιδιαίτερα έντονα αυτό το σχίσμα ταυτότητας. Καθώς δεν αισθανόμουν ποτέ Γερμανός, ένιωθα πάντα ένα ρήγμα μέσα μου. Παρόλο που εκτιμώ τις γερμανικές αρετές, το πνευματικό επίπεδο στη Γερμανία και ενδιαφέρομαι για τη γερμανική ιστορία και λογοτεχνία, εντούτοις διεπίστωνα με την πάροδο του χρόνου, ότι κυρίως στο περιβάλλον της ελληνικής κοινότητας αισθανόμουν άνετα, ασφαλής και οικείως».

Ιωάννα Τραντάκη

3.12. «Όπως όλες οι ελληνικές οικογένειες στη Λειψία, μας άρεσε να γιορτάζουμε, να τρώμε και να μαγειρεύουμε μαζί. Σε αυτές τις περιπτώσεις, μας άρεσε να βάζουμε κεριά στο τραπέζι. Αυτό που θεωρούσαμε όμορφο και ρομαντικό, προκάλεσε ένα βράδυ έντονη δυσαρέσκεια στον πατέρα μου. Για εκείνον τα κεριά ήταν σύμβολο καταδίωξης και κρυψίματος από τους στρατιώτες της Βέρμαχτ και αργότερα από τους βασιλικούς στρατιώτες, για να μην ανακαλυφθούν από τις πηγές φωτός. Εκείνο το βράδυ συνειδητοποίησα πόσο αυτή η τραυματική εποχή ζει στον πατέρα μου που δεν μπορεί ποτέ να την ξεφορτωθεί και την κουβαλάει ακόμα και σήμερα μαζί του».

Χάικε Κοκινους

2 Σεπτεμβρίου 1962

Λειψία

Νοσηλεύτρια παιδιών στην Παιδοψυχιατρική Κλινική της Λειψίας

3.13. «Ωστόσο, υπήρξε και ένα σκοτεινό κεφάλαιο για εμάς στη ΛΔΓ, το οποίο ξεκίνησε με την παραίτηση του πατέρα μου από το SED, αφού συνειδητοποίησε ότι το πνεύμα και η πολιτική αυτού του κόμματος δεν ταίριαζαν με τα ιδανικά του. Από εκείνη τη στιγμή και μετά αντιμετωπίζαμε όλο και περισσότερες δυσκολίες και προβλήματα. Η αδελφή μου, για παράδειγμα, με την αίτηση για το Γυμνάσιο και εγώ με την απόρριψη της εισαγωγής μου στο πανεπιστήμιο, παρά τον μέσο όρο βαθμολογίας μου 1,0. Θυμάμαι ακόμη, ότι ο πατέρας μου έγραψε ακόμη και επιστολή στον Erich Honecker για να μου εξασφαλίσει μια θέση στο πανεπιστήμιο, δυστυχώς χωρίς αποτέλεσμα. Ωστόσο, όλα αυτά δεν είχαν να κάνουν τόσο με το γεγονός, ότι ήταν ελληνικής καταγωγής όσο με την απομάκρυνσή του από το κόμμα. Παρόλα αυτά, η μόνιμη επιστροφή στην Ελλάδα για εκείνον δεν αποτελούσε θέμα».

Γιώργος Πέσχος

14 Ιανουαρίου 1935
Τσαμαντάς/Θεσπρωτία
Ηλεκτρολόγος μηχανικός

3.14. «Αν και ζούσα σε πολύ στενές συνθήκες, μου άρεσε η νέα μου ζωή. Ήταν διοργανωμένη, με κανόνες αλλά και ποικίλη. Εν τω μεταξύ, είχαμε χωριστεί σε διαφορετικές ομάδες ανάλογα με τη μελλοντική μας εκπαίδευση. Εγώ θα γινόμουν ηλεκτρολόγος, κάτι που με χαροποίησε πολύ, καθώς ήθελα να γίνω ραδιοτεχνίτης. Είχαμε θεωρητικά μαθήματα τρεις ημέρες την εβδομάδα και πρακτικά μαθήματα τρεις ημέρες την εβδομάδα. Η εκπαίδευση ήταν εξαιρετική, έμαθα χειρωνακτικές δεξιότητες όπως το λίμα, το τόνισμα, το τρυπάνι, ακόμη και τη σφυρηλάτηση και μάλιστα έλαβα και επίδομα μαθητείας, τουλάχιστον 60 μάρκα αργότερα. Όλα αυτά θα ήταν αδιανόητα στην Ελλάδα. Εν ολίγοις, ήμουν ευτυχημένος στο μεταξύ, γι' αυτό και το ζήτημα της επιστροφής στην Ελλάδα δεν με απασχολούσε ιδιαίτερα, αν και η σκέψη ήταν πάντα παρούσα στο υποσυνείδητό μου».

3.15. «Συνάντησα ξανά τη Μαγδαληνή στο Radebeul κατά τη διάρκεια μιας επίσκεψης για μια γιορτή που γιορτάζαμε οι Έλληνες. Είχαμε χρόνια να βρεθούμε, αλλά πήδηξε μια άμεση σπίθα. Τρία χρόνια αργότερα παντρευτήκαμε. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου μετακόμισα από τη Λειψία στη Δρέσδη. Αργότερα γίναμε γονείς δύο παιδιών. Φυσικά, τους είπα πολλά για την ιστορία μου, αλλά ποτέ τόσο πολλά όσο σήμερα σε αυτή τη συζήτηση. Δεν ξέρω ο ίδιος γιατί. Ίσως δεν ήθελα να τα επιβαρύνω. Ήθελα να μεγαλώσουν ανέμελα».

3.16. «Το 1978 βίωσα μια μεγάλη, ίσως και διαρκή απογοήτευση στη ΛΔΓ σε σχέση με την αίτηση για το τρίτο μου ταξίδι. Σε ένα σημείωμα από το τμήμα στελεχών που μου είχε γλιστρήσει η γραμματέας μου, αναφερόταν: “Πρέπει να εξετάσουμε, αν ο συνάδελφος Πέσχος μπορεί να παραμείνει στο τμήμα λόγω των συχνών ταξιδιών του στην Ελλάδα”. Όταν το διάβασα αυτό, η καρδιά μου σταμάτησε. Σοκαρίστηκα, γιατί αν και δεν ήμουν μέλος του SED, ήμουν πάντα ένθερμος υποστηρικτής του σοσιαλισμού. Ήμουν ενθουσιασμένος με την ιδέα ενός νέου κοινωνικού συστήματος. Τελικά κατάφερα να παραμείνω στο τμήμα χάρη στη μεσολάβηση του αρχηγού της ομάδας, αλλά η πίστη μου στο κυρίαρχο σύστημα κλονίστηκε. Δεν μας αντιμετώπιζαν πλέον ως Έλληνες μετανάστες, αλλά ως πολίτες ενός καπιταλιστικού κράτους. Αυτό δεν μπορούσα ούτε να το καταλάβω, ούτε να το αποδεχτώ. Πόσο μάλλον όταν οι συνάδελφοί μου στη Δρέσδη με αποκαλούσαν με αγάπη “Γιώργος, ο δίκαιος”».

Στάμω Τσαπράζη
20 Σεπτεμβρίου 1938
Χιονάδες κοντά στο Διδυμότειχο

3.17. «Το γεγονός ότι μας φρόντιζαν ακόμα άνθρωποι που οι ίδιοι δεν είχαν σχεδόν τίποτα, με συγκίνησε βαθιά. Αυτή η φροντίδα ήταν η πρώτη μου εντύπωση και με βοήθησε να ξεπεράσω την απώλεια των γονιών μου από την αρχή. Επιπλέον, τα παιδιά που ήρθαν μαζί μου στο Radebeul ήταν ουσιαστικά σαν αδέρφια. Συνεπώς, νιώθαμε σα να ήμασταν μέλη μιας οικογένειας [...] Μας υποδέχτηκαν καλά, μας εξέτασαν διεξοδικά οι γιατροί, μας πήγαν σε ένα ιαματικό λουτρό και τελικά μπορέσαμε να κάνουμε μπάνιο εκεί. Οι φροντιστές κράτησαν τα πράγματά μας, αλλά μας έδωσαν καινούργια ρούχα. Μια όμορφη βίλα ήταν τώρα το νέο μας σπίτι. Τα δωμάτια ήταν πολύ καλά εξοπλισμένα, με λευκά κλινოსκεπάσματα και μεγάλα μαξιλάρια. Επιτέλους μπορέσαμε να κοιμηθούμε και να ξεκουραστούμε, μετά τις προσπάθειες που βρίσκονταν πίσω μας [...] Υπήρχε γάλα, τσάι, ακόμη και βούτυρο και μαρμελάδα' όσο αυτονόητο και αν ακούγεται αυτό σήμερα, για εμάς ήταν συγκλονιστικό».

ΠΡΟΣΘΕΤΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

3.1.1. Η εκμάθηση της τοπικής γλώσσας και η εξοικείωση με τις διαλέκτους ήταν ιδιαίτερα σημαντική για την ενσωμάτωση των παιδιών στο εκπαιδευτικό σύστημα. Οι νεαροί μαθητές είχαν τη δυνατότητα, αφού ολοκληρώσουν την υποχρεωτική εκπαίδευση, να επιλέξουν να ειδικευθούν, ανάλογα με τις δεξιότητές τους και τον κρατικό σχεδιασμό, παρακολουθώντας κάποιο πρόγραμμα τεχνικής κατάρτισης ή να συνεχίσουν τις σπουδές τους σε λυκειακές τάξεις ή επαγγελματικές σχολές, ενώ ορισμένοι επέλεξαν να φοιτήσουν και στα κρατικά πανεπιστημιακά ιδρύματα. Έως το 1951 τα προσφυγόπουλα, λόγω συνθηκών, εκπαιδεύονταν ως ειδικευμένοι τεχνίτες αλλά οι επόμενες γενιές, λόγω της εξοικείωσης με τη γλώσσα του τόπου διαμονής κατάφεραν να φοιτήσουν σε επαγγελματικές σχολές και πανεπιστημιακά ιδρύματα (Μποντίλα, 2004, σ. 84-88). Οι επαγγελματικές σχολές λειτουργούσαν ως δεξαμενή για τα τοπικά εργοστάσια και τις εταιρείες και για αυτό οι σπουδαστές παρακολουθούσαν μαθήματα θεωρητικής και πρακτικής εκπαίδευσης. Οι σπουδαστές λάμβαναν ένα ειδικό κρατικό επίδομα που κάλυπτε τις ανάγκες ένδυσης και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και είχαν εξασφαλισμένη τη στέγαση και τη διατροφή τους. Αντίστοιχα, οι φοιτητές των πανεπιστημιακών σχολών κάλυπταν τα έξοδά τους μέσω ειδικών υποτροφιών που τους χορηγούσε το κράτος (Boeschoten-Danforth, 2015, σ. 106-107).

3.1.2. Ιδιαίτερη θέση μεταξύ των χωρών υποδοχής πολιτικών προσφύγων κατέχει η Ανατολική Γερμανία, εξαιτίας της απόφασης της να φιλοξενήσει έναν περιορισμένο αριθμό αποκλειστικά παιδιών. Η απόφαση της «Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας (ΛΔΓ) - Deutsche Demokratische Republik (DDR)» και συγκεκριμένα του Σοσιαλιστικού Ενωτικού Κόμματος (SED) εντασσόταν σε ένα ευρύτερο πλαίσιο πολιτικής και διπλωματικής προπαγάνδας και ταυτόχρονα ήταν μια πράξη συμβολισμού αποδέσμευσης από το εθνικοσοσιαλιστικό παρελθόν και αποκατάστασης (Wiedergutmachung) για τα δεινά που είχαν υποφέρει οι Έλληνες κάτω από τον ναζιστικό ζυγό (Troebst, 2012, σ. 167). Τα πρώτα προσφυγόπουλα έφθασαν στη Σαξονία τον Αύγουστο του 1949. Πρόκειται για 342 παιδιά, 7-20 ετών, που διέμεναν προσωρινά στην Αλβανία και προωθήθηκαν στην Ανατολική Γερμανία μέσω Τσεχοσλοβακίας. Τα ανήλικα προσφυγόπουλα φιλοξενήθηκαν σε πέντε διαφορετικούς παιδικούς σταθμούς, ενώ για τα μεγαλύτερα υπήρξε μέριμνα για την ταχύτερη εκμάθηση της γερμανικής γλώσσας και την ένταξή τους σε κάποια επαγγελματική σχολή (Δορδανά-Καλογρηάς, 2020, σσ. 67-68). Τον Ιούλιο του 1950 υπήρξε μια μεγαλύτερη αποστολή, 720 παιδιών, ηλικίας 8-17, και 40 συνοδών, από τη Βουλγαρία προς τη Δρέσδη και συγκεκριμένα στην πόλη Radebeul, η οποία υπήρξε το επίκεντρο της προσφυγικής δραστηριότητας. Η υποδοχή των προσφυγόπουλων ήταν θερμή, παρότι τα ίδια έτρεμαν στην ιδέα της μετάβασης σε μια χώρα που στο άκουσμα της ανασύρονταν οι τραυματικές μνήμες της Κατοχής (Boeschoten-Danforth, 2015, σ. 78).

3.1.3. Πληθυσμιακή συγκέντρωση πολιτικών προσφύγων σε περιοχές της Ανατολικής Γερμανίας (αποστολές 1949-1950).

Τόπος εγκατάστασης	Παιδιά	Ενήλικες-Μέλη του ΚΚΕ		ΚΟΒ (Κομματική Οργάνωση Βάσης)
		Τακτικά	Δόκιμα	
Radebeul-Heidenau	698	40	4	2 (Radebeul: 27/2) (Heidenau: 13/2)
Leipzig	200	9	4	---
Erfurt	94	7	---	---
Wernigerode	63	6	2	---
Brandenburg	65	13	1	---
Güstrow	28	3	1	---
Berlin	3	3	---	---

Πηγή: Δορδανάς-Καλογρηάς, 2020, σ. 71.

3.1.4. Το συγκρότημα φιλοξενίας προσφυγόπουλων που δημιουργήθηκε στην πόλη Radebeul, έλαβε την ονομασία «Ελεύθερη Ελλάδα» (“Freies Griechenland”) και περιλάμβανε μερικές εξοχικές κατοικίες που εκκενώθηκαν για να στεγαστούν τα παιδιά, ένα σχολείο, ένα εστιατόριο, ένα στάδιο και ένα παράρτημα του τοπικού Ερυθρού Σταυρού. Το συγκρότημα υπαγόταν θεσμικά στο Υπουργείο Λαϊκής Παιδείας της Γερμανικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας, ενώ η διοίκηση του συγκροτήματος, λόγω της συγκέντρωσης μεγάλου αριθμού παιδιών, πέρασε από μια μικρή τοπική οργάνωση στην ευθύνη της Επιτροπής «Ελεύθερη Ελλάδα» (Komitee “Freies Griechenland”). Η υγειονομική περίθαλψη και η εκπαίδευση των προσφυγόπουλων υπήρξαν βασικό μέλημα των τοπικών οργανώσεων, πάντοτε σε συνεργασία με το ΚΚΕ. Η ελληνική διαπαιδαγώγηση, σε συνδυασμό με τη σοβιετική παιδαγωγική και την ενστάλαξη της κομμουνιστικής ιδεολογίας, προετοιμάζαν «πειθαρχημένους πατριώτες και μαχητές για την απελευθέρωση της χώρας από το ζυγό του μοναρχο-φασισμού», όπως διατεινόταν η διοίκηση του δημοτικού σχολείου του Radebeul. Για την εκπαίδευση των προσφυγόπουλων είχαν προσληφθεί 26 Έλληνες και 39 Γερμανοί παιδαγωγοί και 45 Έλληνες και Γερμανοί δάσκαλοι. Τα μαθήματα πραγματοποιούνταν στη γερμανική και την ελληνική γλώσσα, παρά την επιβεβαιωμένη, σήμερα, ύπαρξη σλαβόφωνων παιδιών από τη Μακεδονία στην Ανατολική Γερμανία. Οι συνθήκες διαβίωσης φαίνεται πως ήταν υποδειγματικές, καθώς τα παιδιά απολάμβαναν «τρία γεύματα την ημέρα, θέρμανση, καινούργια ρούχα, μπάνιο», αλλά το περιβάλλον του συγκροτήματος Radebeul χαρακτηριζόταν από στρατιωτική πειθαρχία, έντονο πολιτικό λόγο και αυστηρό έλεγχο των παιδιών. Είναι χαρακτηριστική η λογοκρισία της ιδιωτικής αλληλογραφίας, την οποία πραγματοποιούσαν οι Έλληνες παιδαγωγοί, μετά από παρότρυνση του ΚΚΕ, με αφορμή την ρήξη μεταξύ ΕΣΣΔ- Κ.Κ. Γιουγκοσλαβίας (Troebst, 2012, σσ. 171-180).

3.1.5. Η συγκέντρωση Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις Λαϊκές Δημοκρατίες, κατά τα έτη 1950, 1965 και 1975.

Χώρες ⁴	1950 Ενήλικες	Παιδιά 1-17	Σύνολο γενικό	1965	1975
Ρουμανία	3.920	5.132	9.052	8.000	5.600
Τσεχοσλοβακία	7.852		12.000	14.000	13.500
Πολωνία	7.868	3.590	11.458	12.000	9.000
Ουγγαρία	4.394	2.850	7.244	5.000	4.800
Βουλγαρία	2.347	672	3.019	6.500	6.100
Ανατ. Γερμανία	-	1.128	1.128	2.000	1.500
Σοβιετική Ένωση	11.980	-	11.980	13.000	15.000
Σύνολο	38.361	17.520	55.881	60.500	55.500

Πηγή: Παπαθανασίου, 2017, σ. 15.

3.1.6. «Σήμερα οι εναπομείναντες στο ανατολικό τμήμα της ενωμένης πια Ομοσπονδιακής Γερμανίας δεν πρέπει να ξεπερνούν τους 50 με 60, και είναι αυτοί που τα παιδιά τους δεν θέλησαν να εγκαταλείψουν το χώρο όπου μεγάλωσαν. Το ίδιο ισχύει και για όσους πρώην πολιτικούς πρόσφυγες παραμένουν και σήμερα στη Δυτική Γερμανία. Κάποιοι από αυτούς, που είχαν μεταφερθεί στην Ανατολική Γερμανία παρά τη θέληση τους και παρά τη θέληση των δικών τους, θέλησαν να αποσυνδεθούν εντελώς από το παρελθόν τους και δεν διατήρησαν καμιά επαφή με την Ελλάδα και τις ομογενειακές οργανώσεις. Κάποιοι άλλοι, αντίθετα, εντάχθηκαν στις οργανώσεις της ελληνικής ομογένειας, συνεχίζοντας τη ζωή τους ως “κανονικοί” Έλληνες του Εξωτερικού. Ορισμένοι έχουν διατηρήσει ιδιωτικές επαφές και συναντιούνται σήμερα με αφορμή αθλητικές δραστηριότητες των παιδιών τους» (Στεργίου, 2008, σσ. 147-149).

3.1.7. «Από το 1960 έως το 1976 όμως, ο αριθμός των Ελλήνων στη Δυτική Γερμανία αυξήθηκε αλματωδώς, καθώς μετακινήθηκαν 623.320 “φιλοξενούμενοι εργάτες” (Gastarbeiter), για να εργαστούν στις βιομηχανίες της. Η μαζική, λοιπόν, ελληνική παρουσία στη Γερμανία είναι κατά κύριο λόγο σύγχρονο φαινόμενο, και οφείλεται στη μεταπολεμική μετανάστευση. Οι μεταπολεμικές ελληνικές κυβερνήσεις έως τη μεταπολίτευση του 1974 υιοθέτησαν, με διαβαθμίσεις και αποχρώσεις, τη μετανάστευση ως λύση στο πρόβλημα της ανεργίας και της υποαπασχόλησης, φοβούμενες, μεταξύ άλλων, σε μια περίοδο έντονου αντικομμουνισμού, το ενδεχόμενο κοινωνικών ταραχών. Οι αρμόδιοι στη λήψη των σχετικών αποφάσεων συνυπολόγισαν ιδιαίτερα και τη σημασία των εμβασμάτων των μεταναστών, για την κάλυψη των ελλειμμάτων του ισοζυγίου πληρωμών. Όταν παρουσιάστηκε η δυνατότητα, οι διαδοχικές κυβερνήσεις προτίμησαν να προωθήσουν την ενδοευρωπαϊκή μετακίνηση, βασιζόμενες στην κοινή πεποίθηση ότι επρόκειτο για μια προσωρινή μετοικεσία και ότι θα ήταν ευκολότερος ο έλεγχος των μεταναστών λόγω της μικρότερης γεωγραφικής απόστασης. Αρχικά, μάλιστα, είχαν την ελπίδα ότι η τεχνική κατάρτιση των Ελλήνων, που θα εργάζονταν προσωρινά στις βιομηχανίες των οικονομικά ανεπτυγμένων χωρών, θα ευνοούσε στο μέλλον την ανάπτυξη της βιομηχανίας της χώρας» (Βεντούρα, 2008, σσ. 135-146).

3.1.8. «Οι στατιστικές που αφορούν στο επάγγελμα των μεταναστών [στη Δυτική Γερμανία], πριν εκπατριστούν, είναι ιδιαίτερα αναξιόπιστες. Τα κριτήρια επιλογής των χωρών υποδοχής και η πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων επηρέασαν τις δηλώσεις των μεταναστών, οι οποίοι σημείωναν το επάγγελμα που πίστευαν ότι θα διευκόλυne την επιλογή τους. Εξάλλου, πολλοί από την επαρχία μετακινήθηκαν προς το Εξωτερικό, με ενδιάμεσο σταθμό κάποιο αστικό κέντρο της Ελλάδας, όπου

παρέμεναν επί ένα διάστημα, κατά το οποίο ασκούσαν διάφορα επαγγέλματα. Θεωρείται βέβαιο, πάντως, ότι τα δύο τρίτα των μεταναστών απασχολούνταν στον πρωτογενή τομέα, και ότι αυτοί που τροφοδότησαν μαζικά το μεταναστευτικό ρεύμα ήταν αγρότες με μικρούς κλήρους και εργάτες γης. Όλες οι έρευνες και οι ενδείξεις που υπάρχουν συμφωνούν ότι το επίπεδο εκπαίδευσης των μεταναστών ήταν χαμηλό. Στην πλειονότητά τους οι μετανάστες είχαν ολοκληρώσει τη στοιχειώδη εκπαίδευση ή μόνο μερικές τάξεις του δημοτικού σχολείου. Ωστόσο υπάρχουν ενδείξεις ότι αναλογικά το μέσο μορφωτικό επίπεδο των μεταναστών ήταν υψηλότερο από αυτό των ατόμων 10 ετών και άνω που ζούσαν στην Ελλάδα, ενώ το ποσοστό των αναλφάβητων που μετακινήθηκαν ήταν χαμηλό» (Βεντούρα, 2008, σσ. 135-146).

3.1.9.

«Η ιστορία γράφει το έτος 1960. Η Δυτική Γερμανία αφήνει πίσω της τα ερείπια του πολέμου. Οι μεγάλες βιομηχανικές μονάδες έχουν πάρει μπροστά, οι ισοπεδωμένες πόλεις της χώρας πρέπει να ανοικοδομηθούν, μία αχτίδα αισιοδοξίας προβάλλει στον ορίζοντα. Μπαίνουν πλέον τα θεμέλια για την επιστροφή στις διεθνείς αγορές, για το οικονομικό θαύμα της μεταπολεμικής Γερμανίας. Μόνο που υπάρχει ένα τεράστιο πρόβλημα: έλλειψη εργατικών χεριών, ακόμη και για εργασίες που δεν προϋποθέτουν υψηλή επαγγελματική κατάρτιση. Τη λύση δίνουν δύο διμερείς συμφωνίες της Δυτικής Γερμανίας με την Ισπανία και την Ελλάδα, οι οποίες υπογράφονται στις 29 και στις 30 Μαρτίου αντιστοίχως [...] Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα στοιχεία για την Ελλάδα: στα 13 χρόνια που μεσολάβησαν από τη συμφωνία του 1960 μέχρι το "φρένο" του 1973 ήρθαν για να εργαστούν στη Γερμανία 615.000 άνδρες και γυναίκες, αριθμός μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο των Ισπανών εργαζομένων! Ωστόσο, σχεδόν ένας στους δύο αποφάσισε να επιστρέψει κάποια στιγμή στην Ελλάδα. Η αλήθεια είναι βέβαια ότι αυτό ήθελαν οι περισσότεροι από τους Έλληνες που ήρθαν για δουλειά στη Γερμανία, αυτό άλλωστε υποδηλώνει και η λέξη "γκασταρμπάιτερ". Όμως πολλές φορές η ζωή φέρνει αλλιώς τα πράγματα. Το 1973 παρέμειναν στη Γερμανία 407.600 Έλληνες [...] Στις αρχές της νέας χιλιετίας ελάχιστοι Έλληνες έρχονταν πλέον στη Γερμανία για δουλειά. Με την οικονομική κρίση η κατάσταση άλλαξε άρδην. Σε αντίθεση όμως με τους παλαιούς "γκασταρμπάιτερ" οι περισσότεροι από τους νεοαφιχθέντες διαθέτουν υψηλή επαγγελματική κατάρτιση. Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία μόνο το 2018 εγκαταστάθηκαν στη Γερμανία 25.631 Έλληνες, ενώ σήμερα ο αριθμός τους ξεπερνά τους 467.000. Οι Ισπανοί είναι πολύ λιγότεροι, μόλις 215.000. Αλλά και αυτοί διαθέτουν υψηλό επίπεδο μόρφωσης. Ο ένας στους δύο Ισπανούς που διαμένουν στη Γερμανία έχει όλα τα τυπικά προσόντα για να συνεχίσει τις σπουδές του στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, ενώ στους Γερμανούς το αντίστοιχο ποσοστό είναι αισθητά χαμηλότερο. Σύμφωνα με τους ειδικούς, βασικός λόγος γι' αυτή την εξέλιξη είναι η ενεργός ανάμειξη της οικογένειας, που ήδη από τις αρχές της

δεκαετίας του '60 παρότρυνε τα παιδιά να απορροφηθούν από το γερμανικό εκπαιδευτικό σύστημα. Όσο για την οικονομική κρίση, δεν άφησε αλώβητη ούτε την Ισπανία. Το 2010 η χώρα αυτή κατέγραψε την υψηλότερη νεανική ανεργία σε όλη την Ευρώπη. Στη Γερμανία οι έρευνες δείχνουν ότι ένας εργαζόμενος από την Ισπανία που διαμένει μόνιμα στη χώρα έχει καθαρό μηναίο εισόδημα, κατά μέσο όρο, 2.218 ευρώ. Για τους Έλληνες το αντίστοιχο εισόδημα δεν ξεπερνά τα 1.775 ευρώ μηνιαίως» (Παπαδημητρίου, 2020).

3.1.10. «Σήμερα λοιπόν η αγάπη των νέων για την πατρίδα θα πρέπει να τους οδηγεί στην κοινωνική πρόθεση να συμβάλουν ώστε να επιτευχθεί η ισότητα των λαών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Επίσης να συμβάλουν υπέρ κάθε πολιτικής επιλογής η οποία απομακρύνει τα ενδεχόμενα του πολέμου και εξασφαλίζει την ειρηνική συνύπαρξη με το διάλογο, τις διαπραγματεύσεις και τους συμβιβασμούς, καθώς αυτές είναι οι επιλογές που σήμερα μπορούν να διασφαλίσουν ευημερία και πρόοδο για την πατρίδα τους» (Φραγκουδάκη, 2007, σ. 35).

3.1.11. «Σαν βασικοί αρνητικοί παράγοντες που μπορεί να αυξήσουν την πιθανότητα εμφάνισης των προβλημάτων συμπεριφοράς σε παιδιά μικτών γάμων και, γενικότερα, που μπορεί να εμποδίσουν την ομαλή κοινωνικοποίηση (socialisation) του παιδιού από μικτό γάμο, πρέπει να θεωρηθούν:

α) οι ειδικές ψυχολογικές συνθήκες κάτω απ' τις οποίες βρίσκεται η μητέρα του μικτού γάμου, λόγω των ριζικών αλλαγών στον τόπο και τρόπο ζωής της.

β) Οι ειδικές περιβαλλοντολογικές αλλαγές, δηλαδή η αλλαγή πατρίδας, σε συνδυασμό με μερική ή ολική απώλεια “πηγής θετικών ενισχυτών” (positive reinforcers), όπως π.χ. αρχική οικογένεια, φίλοι, συνάδελφοι, εργασία, περιεχόμενο του ελεύθερου χρόνου κτλ. Φαίνεται -παρότι χρειάζεται εκτεταμένη πειραματική ψυχολογική διερεύνηση- ότι αυτές οι μητέρες παρουσιάζουν αυξημένη τάση προς μελαγχολία, “κλείσιμο στον εαυτό τους”, “άρνηση προσαρμογής”. δηλαδή μη παραδοχή των καινούργιων συνθηκών, συναισθηματικά και γνωστικά, ωραιοποίηση των συνθηκών στη δική τους πατρίδα, εχθρικότητα προς το καινούργιο περιβάλλον και συνεχή τάση για κριτική. Αυτό οδηγεί συχνά στην κοινωνική απομόνωση και δημιουργία “γκέτο”. Παρουσιάζουν επίσης έλλειψη σιγουριάς και εμπιστοσύνης στον εαυτό τους και στο ρόλο της συζύγου και μητέρας, γεγονός που αυξάνει τις πιθανότητες για συζυγικές κρίσεις και μειώνει την ικανότητα για σωστή διαπαιδαγώγηση των παιδιών.

γ) Τα ειδικά προβλήματα επικοινωνίας (problems of communication) που έχουν οι γονείς μεταξύ τους. Η φύση, δηλαδή το είδος του μικτού γάμου, το ότι παντρεύονται δύο άνθρωποι με διαφορετικό πολιτιστικό/γλωσσικό back-ground και -κυρίως- με διαφορετικές γνώμες, πεποιθήσεις ή προκαταλήψεις (prejudice) πάνω σε θέματα βασικά για τη συμβίωση και διαπαιδαγώγηση, αυξάνει τις πιθανότητες προβληματικής επικοινωνίας και μειώνει την ικανότητα για σωστή διαπαιδαγώγηση» (Καλαντζή-Azizi, 1983, σσ. 101-109).

3.1.12. «Με βάση το “αφομοιωτικό μοντέλο” διαπολιτισμικής αγωγής οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί θα πρέπει να απορροφηθούν από τον ντόπιο ομοιογενή πολιτισμό, για να μπορούν να συμμετέχουν ισόδυναμα στη διαμόρφωση και τη διατήρηση της κοινωνίας. Το μοντέλο αυτό παρουσιάζει προβλήματα από τη στιγμή που υποχρεώνει τον άνθρωπο να αγνοήσει εντελώς τον πολιτισμό του και να αποκοπεί από τις ρίζες του. Στο αντίστοιχο “μοντέλο ενσωμάτωσης” κάθε μεταναστευτική ομάδα είναι φορέας ενός πολιτισμού, που δέχεται μεν επιδράσεις από τη χώρα υποδοχής, ταυτόχρονα όμως ασκεί επίδραση πάνω σε αυτή και συμμετέχει στην αναδιαμόρφωσή της. Βασική θέση του μοντέλου αποτελεί το ότι η πολιτισμική ετερότητα θα πρέπει να γίνεται αποδεκτή, στο βαθμό που δεν εμποδίζει την “ένταξη” της μειονότητας και δεν θέτει σε κίνδυνο τις πολιτισμικές αρχές της κυρίαρχης κοινωνίας.

Το “διαπολιτισμικό μοντέλο” χαρακτηρίζεται από μια δυναμική διαδικασία αλληλεπίδρασης και αμοιβαίας αναγνώρισης και συνεργασίας ανάμεσα σε άτομα διαφόρων εθνικών μεταναστευτικών ομάδων και προϋποθέτει το σεβασμό της πολιτισμικής ετερότητας» (Πηγές: Γεωργογιάννης, 1997 και Bourdieu-Passeron, 1996).

3.1.13. «Εθνική ταυτότητα είναι μια από τις ταυτότητες που διαθέτουμε ως μέλη μιας κοινωνίας [...] και η οποία μας εντάσσει στην κοινωνική και πολιτισμική ομάδα του έθνους στο οποίο γεννιόμαστε και μεγαλώνουμε. Η υπαγωγή στην ταυτότητα αυτή, όπως άλλωστε συμβαίνει και με το φύλο και τη φυλή, δεν είναι, τουλάχιστον αρχικά, εθελοντική, δηλαδή δεν επιλέγει κανείς να ενταχθεί σε αυτήν για κοινωνικούς ή πολιτικούς λόγους, αλλά εντάσσεται μέσω της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης. Μεγαλώνοντας όμως, το περιεχόμενο της ταυτότητας αυτής [...] μπορεί να ανασηματοδοτηθεί με βάση τις εμπειρίες, τη μόρφωση, τις επιθυμίες του κάθε ανθρώπου. Τι σημαίνει να είμαι Έλληνας, γυναίκα, άνδρας, σύζυγος, γονιός, επαγγελματίας; Ποιος είναι καλύτερος Έλληνας; Αυτός που κομπάζει συνεχώς για το ένδοξο παρελθόν και θεωρεί ότι η ανθρωπότητα τον θαυμάζει ή τον μισεί, ως κληρονόμο αυτού του παρελθόντος, ή αυτός που σκαλίζει υπομονετικά την ιστορία του και αναμετριέται αθόρυβα με τη γλώσσα του, προκειμένου να καταλάβει το παρελθόν, να προσανατολιστεί στο παρόν και να σχεδιάσει το μέλλον; Δεν πρέπει δηλαδή να κατανοούμε την εθνική ταυτότητα [...] ως κάτι σταθερό και αμετάλλακτο, αλλά ως μια διαδικασία εξέλιξης και αναπροσαρμογής» («Εχθροί της Δημοκρατίας», Όψεις του ρατσισμού, Δημοκρατία και Εκπαίδευση, Μορφωτικό Ίδρυμα Βουλής των Ελλήνων).

3.1.14. «Ο ορισμός της ιδιότητας του πολίτη δεν μπορεί να στηριχτεί σε μια σταθερή και αναλλοίωτη εθνική ταυτότητα, αποτελεί ιστορικό προϊόν και προσδιορίζεται από πολιτικές συγκυρίες, την κυρίαρχη ιδεολογία και δικαιοκτικές ρυθμίσεις. Όσο πιο αφηρημένα είναι τα κριτήρια για την εθνική ταυτότητα (π.χ. εθνικό φρόνημα, καταγωγή), τόσο ευκολότερα προσαρμόζονται οι συγκυριακές συνθήκες και προσφέρονται σε πολιτική διαχείριση. Άλλωστε το ζήτημα της ιθαγένειας δεν είναι καταρχήν ιδεολογικό. Είναι βαθιά πολιτικό και προσδιορίζεται κατεξοχήν με πολιτικά κριτήρια. Γι’ αυτό το λόγο η παραχώρηση ή η στέρηση του δικαιώματος της ιθαγένειας ανήκει στις πολιτικές ελίτ, οι οποίες αποφασίζουν με βάση τα εκάστοτε πολιτικά τους συμφέροντα τα οποία στεγάζονται κάτω από τον όρο “εθνικό συμφέρον”» (Κουλούρη, 2009, σσ. 8-11).

3.1.15. «Στην αίσθηση αυτής της προσωρινότητας συνήργησε και το ανατολικογερμανικό κράτος, το οποίο ουδέποτε τα αναγνώρισε ως Γερμανούς πολίτες, ενώ κατά τα άλλα μερίμνησε κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο για την υλική φροντίδα και την εκπαιδευτική εξέλιξη αυτών των βασανισμένων από τον πόλεμο παιδιών (η εκπαιδευτική και επαγγελματική εξέλιξη αυτών των παιδιών ήταν απροσδόκητα επιτυχής ακόμα και για τους ανθρώπους του ΚΚΕ, αν αναλογιστεί κανείς ότι τα περισσότερα εξ’ αυτών δεν είχαν επισκεφτεί ποτέ σχολείο, δεν ήξεραν να γράφουν, να διαβάζουν και έπρεπε να μάθουν ταυτόχρονα δύο γλώσσες, Γερμανικά και Ελληνικά και μία τέχνη ή βιομηχανική ειδίκευση [...]) Πλην ελαχίστων εξαιρέσεων όλοι οι Έλληνες που ζούσαν στην Ανατολική Γερμανία κατείχαν ένα διαβατήριο στο οποίο αναγραφόταν ΕΛΛΗΝΑΣ ΧΩΡΙΣ ΠΑΤΡΙΔΑ. Αν σε αυτό προστεθεί και το γεγονός ότι απ’ όλα ανεξαιρέτως αυτά τα παιδιά το ελληνικό κράτος αφαίρεσε την ελληνική ιθαγένεια θεωρώντας τα εχθρούς της πατρίδας, μπορεί εύκολα να αναλογισθεί κανείς τί ψυχικές συνέπειες είχε γι’ αυτούς τους ανθρώπους το αίσθημα της αδιάκοπης προσωρινότητας που χρόνο με το χρόνο γινόταν μονιμότερο» (Στεργίου, 2015, σ. 113).

3.1.16. Χριστουγεννιάτικη γιορτή στο ίδρυμα στη Γερμανία με τα παιδιά του παιδομαζώματος. Στο κέντρο βρίσκονται κεριά και μπουκάλια κομπόστας, το δώρο τους για τα Χριστούγεννα (Πηγή: Μαρία Μπαλτίδου, συνέντευξη σε Κωνσταντίνα Πελτέκη, 16/10/2021, Ψηφιακό Αρχείο Istorima).

3.1.17. Πασχαλινό τραπέζι στην παιδόπολη «Άγιος Δημήτριος» Θεσσαλονίκης (Πηγή: “The Magazine” News 247, «Μεγαλώνοντας στις παιδοπόλεις της Φρειδερίκης: τα “ανταρτόπληκτα” παιδιά της “Μεγάλης Μητέρας”», 9/1/2016).

3.1.18. Στο ίδρυμα στην Ανατολική Γερμανία, με τα υπόλοιπα παιδιά του «παιδομαζώματος» (Πηγή: Μαρία Μπαλτίδου, συνέντευξη στην Κωνσταντίνα Πελτέκη, 16/10/2021, Ψηφιακό Αρχείο Istorima).

3.1.19. «[...] Η καθημερινότητα για την πλειοψηφία των προσφύγων είχε αλλάξει σημαντικά: έχοντας φτάσει στη ΛΔΓ ως παιδιά και έχοντας εισαχθεί σε οικοτροφεία υπό τον έλεγχο παιδαγωγών, ήταν τώρα πια ενήλικες, κέρδιζαν τα δικά τους χρήματα, παντρεύονταν μεταξύ τους, μετακόμιζαν στα δικά τους διαμερίσματα και δημιουργούσαν οικογένειες -μόνο την περίοδο μεταξύ 1950 και 1959 γεννήθηκαν 250 παιδιά». (Troebst, 2012, σ. 147)

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΕΣ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

3Α. Οι μικτοί γάμοι, δηλαδή το να παντρευτούν Έλληνες άνδρες Γερμανίδες γυναίκες ή Ελληνίδες γυναίκες Γερμανούς άνδρες, ήταν θεωρητικά μια αυτονόητη εξέλιξη, από τη στιγμή που τα παιδιά θα ενηλικιώνονταν σε μια νέα πατρίδα. Με βάση τις μαρτυρίες 3.3., 3.10., 3.15. και τις πηγές 3.1.7. και 3.1.11. θεωρείτε ότι επιβεβαιώθηκε στην πράξη αυτή η «αυτονόητη εξέλιξη»; Πώς επιβεβαιώνεται κάτι τέτοιο; Τι θα μπορούσατε να κάνετε ως ιστορικοί ερευνητές, προκειμένου να ανακαλύψετε τις επιπτώσεις των μικτών γάμων, τόσο στα ζευγάρια όσο και στα παιδιά τους; Ποιες επιπτώσεις, θετικές ή αρνητικές, θα μπορούσε να έχει το συγκεκριμένο φαινόμενο στον πληθυσμό της ΛΔΓ, αλλά και στον πληθυσμό της Ελλάδας;

3Β. Σε πολλές από τις μαρτυρίες γενικά (στην ενότητα αυτή στις μαρτυρίες 3.4., 3.6., 3.9. και 3.12.) διαπιστώνεται η επίπονη προσπάθεια των προσφύγων να διατηρήσουν στη νέα πατρίδα, όσο ήταν δυνατό, την ελληνική γλώσσα, τα ελληνικά ήθη και έθιμα, τις ελληνικές διατροφικές κ.λπ. συνήθειες. Ανάλογες δυσκολίες ήταν λογικό να παρουσιάζει και η εκμάθηση της γερμανικής γλώσσας από τα προσφυγόπουλα (μαρτυρία 3.7.). Ωστόσο, και η διαδικασία αυτή κρινόταν προφανώς απαραίτητη, προκειμένου να μπορούν να επικοινωνήσουν στοιχειωδώς στη χώρα υποδοχής. Με τη βοήθεια των

πηγών 3.1.1. και 3.1.12. να τοποθετηθείτε προσωπικά απέναντι στο ζήτημα της διαπολιτισμικότητας, στον τρόπο δηλαδή με τον οποίο άτομα ή ομάδες διαφορετικής πολιτισμικής προέλευσης διαχειρίζονται την ετερότητα και διαμορφώνουν μία νέα πολιτισμική ταυτότητα μέσω της συνεργασίας και του συγκερασμού χαρακτηριστικών, εντοπίζοντας θετικές και προβληματικές διαστάσεις του στο παρελθόν και στο παρόν και προτείνοντας τρόπους για την κατά το δυνατόν ομαλή διαχείρισή του.

3Γ. Να μελετήσετε τις πηγές 3.1.2., 3.1.3., 3.1.5., 3.1.7., 3.1.8., 3.1.9. και 3.1.10. και να προσπαθήσετε να εντοπίσετε τις βασικές ομοιότητες και -κυρίως- τις βασικές διαφορές μεταξύ των πολιτικών προσφύγων στην Ανατολική Γερμανία (δεκαετία 1940) και των οικονομικών μεταναστών στη Δυτική (και κατόπιν στην ενοποιημένη) Γερμανία (δεκαετίες 1960 και 2010). Σε ποια συμπεράσματα μπορείτε να οδηγηθείτε; Ποιες εξελίξεις μπορεί να σηματοδοτούν μακροπρόθεσμα, κατά τη γνώμη σας, οι διαφορές στα δύο είδη μετακίνησης;

3Δ. Οι μαρτυρίες 3.8., 3.13. και 3.16. περιγράφουν γραφειοκρατικά προβλήματα με ιδεολογική διάσταση, τόσο στη ΛΔΓ (SED κ.λπ.) όσο και στην Ελλάδα (ΚΚΕ, χούντα κ.λπ.), τα οποία δυσκόλευαν την καθημερινότητα των προσφύγων. Να μελετήσετε και τις πηγές 3.1.4. και 3.1.5. Σε ποιους παράγοντες θεωρείτε ότι θα μπορούσαν να οφείλονται προβλήματα τέτοιου είδους; Με ποιον τρόπο θα μπορούσαν να επιλυθούν και πού αποδίδονται, κατά τη γνώμη σας, οι καθυστερήσεις στην επίλυσή τους; Ποιες επιπτώσεις έχουν δυνητικά σήμερα τέτοιου είδους συμπεριφορές -από τις εξουσίες προς τους πολίτες- στην καθημερινότητα και στην ψυχοσύνθεση των πολιτών;

3Ε. Στη μαρτυρία 3.11. αναφέρεται ο όρος «σχίσμα ταυτότητας». Αφού μελετήσετε προσεκτικά τις πηγές 3.1.12., 3.1.13., 3.1.14. και 3.1.15., να συζητήσετε μεταξύ σας τις ψυχολογικές και κοινωνικές επιδράσεις που μπορεί να έχει στον ίδιο και στον οικογενειακό και κοινωνικό περίγυρό του η προσωπική διαχείριση της ταυτότητας ενός πρόσφυγα. Στη συνέχεια να γράψετε ένα σύντομο δοκίμιο για την πιθανή σύνδεση της διαδικασίας σχηματισμού εθνικής ταυτότητας προς την κατεύθυνση της συμφιλίωσης/συγχώρεσης, αξιοποιώντας την πηγή 3.1.6. και τη δραστηριότητα 2Α της προηγούμενης ενότητας.

3ΣΤ. Στην ιστορική έρευνα λέμε πως «οι πηγές μάς μιλούν». Αφού μελετήσετε προσεκτικά τη μαρτυρία 3.17., να παρατηρήσετε τις εικόνες 3.1.16., 3.1.17. και 3.1.18. Τι σας «λένε» οι πηγές; Θα μπορούσατε να εξαγάγετε συμπεράσματα για τη διαβίωση των Ελληνοπαίδων στις παιδοπόλεις και στο Ανατολικό Μπλοκ, αντιστοίχως; Αν ναι, σε ποια στοιχεία των φωτογραφιών θα δίνετε ιδιαίτερη προσοχή, για ποιους λόγους, και ποια θα ήταν τα συμπεράσματά σας;

3Ζ. Για τους Έλληνες που εγκαταστάθηκαν και ενηλικιώθηκαν στην ΛΔΓ, η σύνδεσή τους με τη «θετή» τους πατρίδα επηρεάστηκε έντονα από τις δυνατότητες που τους παρείχε το κράτος αυτό στη δημιουργία μιας καλύτερης ζωής. Το ζήτημα της επαγγελματικής καταξίωσης αποτελεί μια από αυτές τις εκφάνσεις, όπως γίνεται φανερό μέσα από τις μαρτυρίες 3.2., 3.5. και 3.14. Πώς φαίνεται να αντιμετωπίζουν οι πολιτικοί πρόσφυγες την επαγγελματική πορεία τους και πώς αυτή επηρέασε τελικά τη σχέση τους με τη μητέρα πατρίδα; Να λάβετε υπόψη σας τις πληροφορίες που παρέχει η πηγή 3.1.19. και έπειτα να συντάξετε ένα σύντομο κείμενο με τις σκέψεις σας.

4 ενότητα

«Η πρόσληψη της ενοποίησης της Γερμανίας από τους πρόσφυγες και οι προσπάθειες για επαναπατρισμό»

ΟΙ ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Κώστας Αλεξίου

Μεγάλο Σιρίνι, Γρεβενά

"Αυτό είναι το σωστό μέρος για εμάς"

4.1. «Ένωσα θλίψη, απογοήτευση και απώλεια ως αποτέλεσμα των γεγονότων της Wende. Εκείνη την εποχή απάντησα με σκεπτικισμό στην ερώτηση ενός φίλου για το πώς θα έβλεπα τις κοινωνικές αναταραχές του 1989. Είπα: Θα χρειαστούν χρόνια μέχρι αυτή η Γερμανία να γίνει ένα πραγματικά ενιαίο κράτος. Σήμερα εξακολουθώ να βλέπω την υπόθεσή μου να επιβεβαιώνεται. Ωστόσο, πρέπει επίσης να παραδεχτώ με ειλικρίνεια, ότι η ενωμένη Γερμανία δεν μου είναι ξένη».

Δημήτριος Χριστακούδης

21 Ιουλίου 1938

Κορνοφωλιά

4.2. «Για μένα η ΛΔΓ ήταν πάντα η έκφραση, ότι η φασιστική Γερμανία δεν υπήρχε πια. Ακόμη και τα πρώτα μου γράμματα προς τους γονείς μου δείχνουν πόσο ξεκάθαρα εμείς τα Ελληνόπουλα και οι νέοι διαχωρίζαμε τους Γερμανούς, τη ΛΔΓ και τους φασίστες. Αργότερα μάθαμε για πόσο καιρό τα πρώην μεγαλοστελέχη των Ναζί εξακολουθούσαν να έχουν υψηλά αξιώματα και αξιοπρέπεια στην ΟΔΓ. Ναι, ταυτίστηκα με τη ΛΔΓ και, από αυτή την άποψη, είδα τα γεγονότα γύρω στο 1989 ως ήττα ολόκληρου του συστήματος».

4.3. «Ακολούθησαν τέσσερις υπέροχες εβδομάδες στην Ελλάδα μετά από 30 χρόνια εξορίας. Μετά την επιστροφή μου στη ΛΔΓ όμως άρχισα επίσης να συνειδητοποιώ, ότι δεν θα μπορούσα να ζήσω στο χωριό μου. Οι γονείς μου πήραν μια διαφορετική απόφαση μετά τη γενική αμνηστία για τους συμμετέχοντες στην αριστερή εξέγερση το 1982 και επέστρεψαν στο χωριό μετά από δεκαετίες αναγκαστικής μετανάστευσης. Για τον πατέρα μου δεν υπήρξε κανένας δισταγμός, για τη μητέρα μου υπήρξε, επειδή είχαν ζήσει και οι δύο στη Σόφια άλλωστε, την πρωτεύουσα μιας χώρας. Και έτσι τα πρώτα γράμματα ακούγονταν κάπως απογοητευμένα. Η μητέρα μου έγραψε κάποτε: "μετακινηθήκαμε από το παρόν στο Μεσαίωνα"».

4.4. «Έτσι ξεκινήσαμε αμέσως με το Lada μας προς το νότο μέσω Βουλγαρίας, όπου συναντηθήκαμε με τους γονείς μου στη Σόφια. Και μόνο η σκέψη ότι αύριο το πρωί θα βρισκόμουν στο χωριό μου με ξεσήκωνε».

Κώστας Στούπης

15 Αυγούστου 1934

Βησσάνη

4.5. «Κοιτάζοντας πίσω, τρέφω συμπάθεια για τους Έλληνες μετανάστες που έκαναν ήδη από τη δεκαετία του 1970 μια εσωτερική τομή και υπέβαλαν αίτηση για να φύγουν από τη χώρα για το Δυτικό Βερολίνο. Εκτός από τους πολιτικούς λόγους, ρόλο στην αναχώρησή τους έπαιξαν τότε και υλικοί υπολογισμοί. Πολλοί από εμάς ήλπιζαν σε μια οικονομικά ασφαλή συνταξιοδότηση στην Ελλάδα. Με την αίτησή μου για πολιτογράφηση, δηλαδή την αίτηση απόκτησης της γερμανικής υπηκοότητας, η οποία έγινε δεκτή, το θέμα αυτό διευθετήθηκε για μένα οριστικά».

Μαρίκα Τράουτφεττερ, το γένος Στιλπνοπούλου
20 Φεβρουαρίου 1937
Νέα Σάντα Κομοτηνής

4.6. «Για μένα, η Ελλάδα παραμένει το σπίτι μου, αυτό δεν το ξεχνάς. Όσο μπορώ, θα ταξιδεύω εκεί, αν και έχει γίνει όλο και πιο δύσκολο για μένα. Για να είμαι ειλικρινής, δεν ξέρω πότε θα ταξιδέψω ξανά την επόμενη φορά. Η Γερμανία είναι το δεύτερο σπίτι μου. Έτσι παρέμεινε και μετά το 1989. Σκέφτομαι συχνά την ολοκληρωμένη ζωή μου στη ΛΔΓ. Αλλά το τέλος της δεν ήταν για μένα απώλεια. Νομίζω ότι η επανένωση ήταν αναγκαία και ένα φυσικό βήμα -άλλωστε, οι άνθρωποι στην Ανατολική και τη Δυτική Γερμανία ανήκουν σε ένα λαό».

Θανάσης Καρατζάνης
10 Ιανουαρίου 1932

Θούριο (κοντά στην Ορεστιάδα)

4.7. «Το 1980 μου επιτράπη επιτέλους να ταξιδέψω για πρώτη φορά στην Ελλάδα. Αμέσως μετά τη συνοριακή διάβαση των Ευζώνων, σταμάτησα το αυτοκίνητο, γονάτισα και φίλησα το έδαφος. Ωστόσο, η επόμενη συνάντηση με την πατρίδα που έπρεπε να χάσω για τόσο καιρό αποδείχθηκε λιγότερο ποιητική. Ανακρίθηκα από την αστυνομία για δύο ώρες. Για το ελληνικό κράτος, ήμασταν εν δυνάμει κατάσκοποι του κομμουνισμού και επομένως εξ αρχής ύποπτοι. Αλλά όλα αυτά ξεχάστηκαν όταν έφτασα στο χωριό. Σχεδόν όλοι οι κάτοικοι είχαν συγκεντρωθεί για να με υποδεχτούν. Όλοι ήταν πολύ χαρούμενοι, γιατί είχα φύγει ως έφηβος και επέστρεψα ως άνδρας 1,90 μ. και οικογενειάρχης».

Θεοδώρα Αφεντουλίδου
29 Νοεμβρίου 1935
Λευκίμμη/Εβρος

διεξήχθη στις 18 Φεβρουαρίου 2023

4.8. «Νιώθω και πάλι μια σχέση αγάπης με τη Λειψία. Ο σύζυγός μου Τάκης και εγώ έχουμε βρει τον ιδανικό τρόπο να ζούμε και τα δύο αισθήματα της πατρίδας, μετακινούμενοι μεταξύ Γερμανίας και Ελλάδας. Συνήθως πηγαίνουμε στο σπίτι μας κοντά στην Κομοτηνή την άνοιξη και περνάμε το φθινόπωρο και το χειμώνα στη Λειψία».

4.9. «Το 1974 ταξίδεψα τελικά με την οικογένειά μου στην Ελλάδα για πρώτη φορά μετά από τόσα χρόνια με ένα αυτοκίνητο Trabant μέσω Γιουγκοσλαβίας, όπου δυστυχώς είχαμε ένα ατύχημα, μέσω Βουλγαρίας και τελικά στην πατρίδα μου».

Κώστας Παρουσούδης
19 Μαρτίου 1934
Ασβεστάδες/Εβρος

4.10. «Για να είμαι ειλικρινής, η συνειδητοποίηση, ότι ήθελα να παραμείνω στη ΛΔΓ δεν με παρακίνησε ιδιαίτερα να διαπαιδαγωγήσω τους γιους μου ελληνικά. Άλλωστε, η γυναίκα μου είχε μείνει στο σπίτι για δέκα χρόνια, για να φροντίζει τα παιδιά μας. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, εγώ εργαζόμουν με πλήρη απασχόληση και, ως εκ τούτου, είχα ελάχιστο χρόνο για να αφιερώσω στην εκπαίδευση. Αυτό επηρέασε και την ελληνική γλώσσα. Καθώς ούτε η γυναίκα μου είχε μάθει ελληνικά, έτσι μιλούσαμε στην οικογένεια μόνο γερμανικά».

Χρήστος Τραντάκης
Ειδικός νευροχειρουργός

4.11. «Η ανάμνηση των ελληνικών μας ριζών, ωστόσο δεν μπορούσε να καλύψει το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος της οικογένειάς μας ζούσε μακριά από εμάς. Η απουσία τους, ιδίως των θείων και των παππούδων, ήταν συχνά θέμα των συζητήσεών μας. Και παρόλο που η νοσταλγία γι' αυτούς ήταν

πολύ μεγάλη, από την άλλη πλευρά, ήταν επίσης ξεκάθαρο στους γονείς μου, στην αδελφή μου και σε μένα, ότι όσο βρισκόμασταν στην εκπαίδευση, δεν θα μετακομίζαμε στην Ελλάδα. Μακροπρόθεσμα, μπορεί να ήταν επιθυμία των γονιών μου να επιστρέψουν. Αλλά δεν είμαι σίγουρος, πόσο συγκεκριμένος ήταν πραγματικά αυτός ο στόχος. Όταν η συζήτηση έφτανε σε αυτό το θέμα, η μητέρα μου έλεγε πάντα: "Φύγαμε μια φορά από το σπίτι και πήγαμε στο άγνωστο, και αν επιστρέψουμε τώρα στην Ελλάδα, θα ξαναπάμε στο άγνωστο". [...] Αλλά είναι επίσης αληθές, ότι για μεγάλο χρονικό διάστημα υπήρχε μέσα μου μια τεράστια σύγκρουση ανάμεσα στη συνείδηση, ότι είμαι Έλληνας και ταυτόχρονα ότι έχω κοινωνικοποιηθεί στη ΛΔΓ. Κατά τη διάρκεια της εφηβείας, ένιωσα ιδιαίτερα έντονα αυτό το σχίσμα ταυτότητας. Καθώς δεν αισθανόμουν ποτέ Γερμανός, ένιωθα πάντα ένα ρήγμα μέσα μου».

4.12. «Για μένα, η μεταλλαγή του 1989 είναι μια συνεπής εξέλιξη, διότι η διαίρεση της Γερμανίας ήταν μια αφύσικη κατάσταση. Αυτό για το οποίο εξακολουθώ να λυπάμαι και να μου λείπει, είναι η απώλεια των επιτευγμάτων και των προτύπων στην εκπαίδευση, τον πολιτισμό και την ενσωμάτωση, όπως τα βιώσαμε».

Ευμορφία Φρόμμε
1964 Δρέσδη

Ειδικός στην παιδική και εφηβική ψυχιατρική και ψυχοθεραπεία

4.13. «Πριν από το 1989, μπορούσαμε να ανταλλάσσουμε μόνο ένα ποσό 300 μάρκων της ΛΔΓ με γερμανικά μάρκα κάθε τρία χρόνια, τα οποία πληρωνόμασταν στην Ελλάδα σε δραχμές, οπότε μας θεωρούσαν στην Ελλάδα "φτωχούς από την Ανατολική Γερμανία". Αργότερα ήμασταν οι "πλούσιοι από την πλούσια Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας"».

Ευφροσύνη Χατζή
25 Ιουλίου 1937
Αερωμίνι

Μηχανικός-οικονομολόγος προγραμματισμού και λογιστικής

4.14. «Παρόλα αυτά, δεν είναι εύκολο να συνοψίσω τη ζωή μου. Ιδιαίτερως όταν ως πρώην πρόσφυγας διαπιστώνω, ότι σήμερα υπάρχουν ακόμα άνθρωποι που πρέπει να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους, όπως π.χ. οι Ουκρανοί. Λυπάμαι πολύ για όσα συμβαίνουν εκεί, αυτό με συγκινεί. Το χειρότερο για μένα εκ των υστέρων είναι να γνωρίζω ότι στον ελληνικό εμφύλιο πολέμησαν μεταξύ τους μέλη της ίδιας οικογένειας. Ακόμα αναρωτιέμαι, αν όντως έπρεπε να γίνει έτσι. Αυτό μου προκαλεί μεγάλη λύπη».

Κυριάκος Τσακμάκης
7 Ιουλίου 1933
Κορνοφωλιά

Ηλεκτρολόγος μηχανικός

4.15. «Το 1985 είχε έρθει η ώρα: αγόρασα ένα οικοπέδο στο χωριό μου, την Κορνοφωλιά, και έχτισα ένα σπίτι, όπου ζω ακόμη. Θα μπορούσα να είχα μετακομίσει σε μια πόλη της περιοχής, όπως η Αλεξανδρούπολη, αλλά μου άρεσε η ηρεμία του χωριού μου. Άλλωστε, ο πατέρας μου έζησε στην Κορνοφωλιά μέχρι το θάνατό του το 1999. Για μένα πρόκειται για καλύτερη λύση που μπορώ να σκεφτώ. Οι γιοι μου και τα δύο εγγόνια μου στη Γερμανία τα πάνε καλά και εγώ επίσης πάω καλά στο χωριό μου. Επισκεπτόμαστε ο ένας τον άλλον, όποτε θέλουμε».

Dr. Μωυσής Τριανταφυλλίδης
1 Αυγούστου 1937
Αετόφωλος

Διπλωματούχος μηχανικός

4.16. «Συχνά ονειρευόμουν, ότι περπατούσα στο χωριό μου μέχρι το τέλος του δρόμου, όπου βρισκόταν το πατρικό μας σπίτι. Πάντα ξυπνούσα πριν προλάβω να μπω στο σπίτι. Ίσως ήταν το τακτικό τέλος αυτών των ονείρων που με έκανε να συνειδητοποιήσω στην πραγματικότητα, ότι η επιστροφή θα ήταν στο μακρινό μέλλον».

Στάμω Τσιαπράζη

20 Σεπτεμβρίου 1938

Χιονάδες (κοντά στο Διδυμότειχο)

4.17. «Όταν επέστρεψα στην Ελλάδα, δεν είχα πραγματικά κανένα πρόβλημα να εγκατασταθώ. Αυτό που γρήγορα παρατήρησα, ωστόσο, ήταν ότι εναρμονιζόμασταν καλύτερα με τους ανθρώπους που είχαν ζήσει επίσης στη ΛΔΓ παρά με τους ντόπιους Έλληνες. Αυτό το διαπιστώνω και στις τακτικές μας συναντήσεις την πρώτη Πέμπτη κάθε μήνα στην Αλεξανδρούπολη. Καταλαβαίνουμε καλύτερα μεταξύ μας, πράγμα που δεν οφείλεται μόνο στο ότι μιλάμε και ελληνικά και γερμανικά. Μας συνδέει η κοινή εμπειρία ζωής τόσων χρόνων. Μερικές φορές παρατηρώ φθόνο ή ακόμη και δυσαρέσκεια μεταξύ των ντόπιων συμπατριωτών μας, επειδή είχαμε τόσο καλή εκπαίδευση, συχνά μιλάμε πολλές γλώσσες και είμαστε και κοινωνικά ευκατάστατοι. Φυσικά, υπάρχουν και διαφορές μεταξύ της γερμανικής και της ελληνικής νοοτροπίας, αλλά δε νομίζω ότι είναι τόσο μεγάλες, όσο συχνά λέγεται. Είναι αλήθεια: Οι Έλληνες είναι πιο ανοιχτοί, πιο ζεστοί και πιο εγκάρδιοι. Παρόλα αυτά, σε αντίθεση με τη φήμη τους, έχουμε διαπιστώσει ότι και οι Γερμανοί είναι ζεστοί και εξυπηρετικοί. Βασικά, δύο ψυχές ζουν στο σώμα μας».

Ηρακλής Σαριανίδης

15 Σεπτεμβρίου 1932

Μελία/Εβρος

Γεωργικός μηχανικός

4.18. «Αργότερα, όμως, διαπίστωσα όλο και πιο ξεκάθαρα, ότι η Ελλάδα που είχα αφήσει δεν ήταν πλέον η Ελλάδα που είχα βρει. Ούτε καλύτερη, ούτε χειρότερη, απλώς διαφορετική. Αυτό το "διαφορετικό" αποδείχθηκε τελικά καθοριστικό για να μην κάνω το τελευταίο βήμα. Βέβαια, σε αυτό συνέβαλε και το γεγονός ότι είχα πλέον οικογένεια, και μάλιστα με παιδιά που είχαν τις ρίζες τους στη Γερμανία. Μήπως αυτό σήμαινε ότι το όνειρό μου είχε τελειώσει; Όχι, γιατί αισθάνομαι το ίδιο οικείος στη Γερμανία, όσο και στην Ελλάδα. Έτσι, η χαρά είναι διπλή: κάθε φορά που ταξιδεύω από τη Γερμανία στην Ελλάδα και κάθε φορά που επιστρέφω από την Ελλάδα στη Γερμανία - στην πατρίδα μου».

Κώστας Τσιμούδης

15 Ιουλίου 1937

Μαυροκκλήσι (πέθανε)

(Αποσπάσματα από την αυτοβιογραφία "Μια νεοελληνική Οδύσσεια", σε συντομία)

4.19. «Από το Βερολίνο στην Ελλάδα. Πόσες φορές είχα διανύσει αυτή τη διαδρομή στα όνειρά μου και τώρα επρόκειτο να γίνει πραγματικότητα. Το αυτοκίνητο ήταν γεμάτο και μας έστειλαν στο μεγάλο ταξίδι με χίλιες ευχές από τη γυναίκα μου και την κόρη μου Νίκη. Εκείνη την εποχή οδηγούσαμε ένα μικρό Trabant, το οποίο ονομαζόταν και Trabi».

Βασιλική Χάνους

18 Μαρτίου 1942

Raiko

4.20. «Παρόλα αυτά, παρέμεινα συναισθηματικά δεμένη με την Ελλάδα, καθώς τέσσερα από τα αδέρφια μου ζούσαν ακόμη εκεί. Το 1980, πήγα για πρώτη φορά στην Ελλάδα με τον Ζίγκφριντ με το αυτοκίνητο Trabant του μικρότερου αδελφού μου».

ΠΡΟΣΘΕΤΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

4.1.1. Χρονολόγιο

Το 1989 η εκλογική νοθεία, ένα πρωτοφανές κύμα εξόδου και μαζικές διαδηλώσεις οδήγησαν μέσα σε λίγους μήνες στην κατάρρευση του κρατικού μηχανισμού της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας (ΛΔΓ). Με την παραίτηση του ηγέτη της και Γενικού Γραμματέα του Κομμουνιστικού Κόμματος Erich Honecker (18 Οκτωβρίου) και την πτώση του τείχους του Βερολίνου, το Νοέμβριο του 1989, ξεκίνησε η πορεία προς την επανένωση ης Γερμανίας με σημαντικότερους σταθμούς τα εξής:

9 Νοεμβρίου 1989

Σε συνέντευξη τύπου ο Günter Schabowski, μέλος του Πολιτικού Γραφείου του Ενιαίου Σοσιαλιστικού Κόμματος Γερμανίας (SED), αναφέρει μεταξύ άλλων ότι η ΛΔΓ ανοίγει τα σύνορά της με άμεση ισχύ. Λίγο αργότερα, χιλιάδες πολίτες της ορμούν προς τα σύνορα και ξεκινά το γκρέμισμα του τείχους του Βερολίνου.

13 Νοεμβρίου 1989

Η Λαϊκή Βουλή (Volkskammer) αναθέτει στον τομεάρχη του SED της περιφέρειας Δρέσδης Hans Modrow να σχηματίσει νέα κυβέρνηση. Στις «Διαδηλώσεις της Δευτέρας», που γίνονται εδώ και μήνες υπάρχουν πανό με επιγραφές όπως «Γερμανία, πατρίδα ενωμένη, μία».

19 Δεκεμβρίου 1989

Ο Ομοσπονδιακός Καγκελάριος Helmut Kohl (CDU) πραγματοποιεί την πρώτη επίσημη επίσκεψή του στη ΛΔΓ. Στη Δρέσδη του επιφυλάσσεται θερμή υποδοχή. Ακούγονται συνθήματα όπως «Helmut, Helmut» και «Γερμανία, πατρίδα ενωμένη, μία».

1 Φεβρουαρίου 1990

Ο πρόεδρος της ΛΔΓ Hans Modrow καταθέτει στη Λαϊκή Βουλή σχέδιο επανένωσης των Γερμανιών, που βασίζεται στη στρατιωτική ουδετερότητα και την ομοσπονδιακή δομή του νέου κράτους.

7 Φεβρουαρίου 1990

Η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση αποφασίζει να προτείνει στη ΛΔΓ άμεσες διαπραγματεύσεις για τη νομισματική ένωση των δύο κρατών.

18 Μαρτίου 1990

Στη ΛΔΓ διεξάγονται οι πρώτες ελεύθερες εκλογές. Μεγάλη νικήτρια αναδεικνύεται η συντηρητική συμμαχία, με επικεφαλής τη Χριστιανοδημοκρατική Ένωση (CDU).

12 Απριλίου 1990

Η πρώτη ελεύθερα εκλεγμένη Λαϊκή Βουλή αναδεικνύει πρωθυπουργό τον Lothar de Maiziere (CDU).

5 Μαΐου 1990

Πρώτος γύρος της Συνόδου με τους έξι υπουργούς εξωτερικών των ΗΠΑ, της ΕΣΣΔ, της Μεγάλης Βρετανίας, της Γαλλίας, της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας και της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας στη Βόννη με κεντρικό θέμα τη γερμανική ενοποίηση.

18 Μαΐου 1990

Υπογράφεται η διακρατική συνθήκη της οικονομικής, νομισματικής και κοινωνικής ένωσης. Σύμφωνα με τον Kohl πρόκειται για τη «στιγμή της γέννησης μιας ελεύθερης κι ενωμένης Γερμανίας».

1 Ιουλίου 1990

Τίθεται σε ισχύ η νομισματική ένωση. Η ΓΛΔ υιοθετεί ως νόμισμα το δυτικό μάρκο. Καταργούνται οι έλεγχοι εισόδου και εξόδου στα ενδογερμανικά σύνορα.

2 Ιουλίου 1990

Στο Ανατολικό Βερολίνο ξεκινούν οι διαβουλεύσεις για τη δεύτερη διακρατική συνθήκη, τη συνθήκη της ενοποίησης.

16 Ιουλίου 1990

Ο Kohl και ο ηγέτης της Σοβιετικής Ένωσης Μιχαήλ Γκορμπατσόφ ανακοινώνουν την επιτυχή έκβαση των διαπραγματεύσεων όσον αφορά το θέμα των στρατηγικών συμμαχιών: Η Γερμανία θα παραμείνει μέλος του NATO και μετά την επανένωση.

31 Αυγούστου 1990

Στο Ανατολικό Βερολίνο υπογράφεται η συνθήκη της ένωσης των Γερμανιών. Στις 20 Σεπτεμβρίου, το Ομοσπονδιακό Κοινοβούλιο και η Λαϊκή Βουλή υπερψηφίζουν τη συνθήκη με πλειοψηφία δύο τρίτων.

24 Σεπτεμβρίου 1990

Αποχώρηση της ΓΛΔ από το Σύμφωνο της Βαρσοβίας.

1 Οκτωβρίου 1990

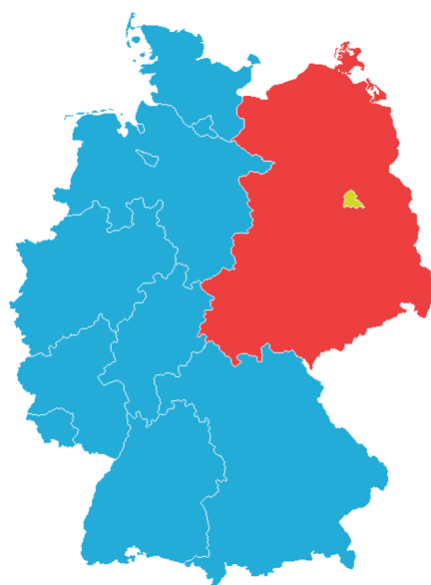
Η Γερμανία αποκτά πλήρη αυτονομία. Αίρεται από τις 3 Οκτωβρίου το ειδικό καθεστώς των συμμάχων στο Βερολίνο.

3 Οκτωβρίου 1990

Στις 12 τα μεσάνυχτα πραγματοποιείται η έπαρση της γερμανικής σημαίας με τα χρώματα του μαύρου, κόκκινου και χρυσού, μπροστά από το κτίριο του Κοινοβουλίου στο Βερολίνο, ενώ ηχεί ο κοινός γερμανικός εθνικός ύμνος. Στους δρόμους του Βερολίνου και σε πολλές άλλες πόλεις, εκατοντάδες χιλιάδες πολίτες γιορτάζουν την (επαν)ένωση της Γερμανίας.

4.1.2. «Η διαφορά βιοτικού επιπέδου μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής Γερμανίας και συνεπακόλουθα πολιτικής κουλτούρας, ένα χάσμα που δεν γεφυρώθηκε αυτά τα 31 χρόνια, τείνει να προκαλέσει έντονες πολιτικές ρηγματώσεις, όπως έδειξαν οι περυσινές (2019) εκλογές στη Θουριγγία» (Βλαχάκης, 2020).

4.1.3.

Χάρτες. Αριστερά η Δυτική (ΟΔΓ) και η Ανατολική (ΛΔΓ) Γερμανία μέχρι το 1990. Δεξιά η ενοποιημένη Γερμανία όπως είναι σήμερα. Στον αριστερό χάρτη με κίτρινο χρώμα το Δυτικό Βερολίνο (Πηγή: Maps of India.com)

4.1.4. «Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 η ΛΔΓ, παρότι θεωρήθηκε η ευπορότερη από τις Λαϊκές Δημοκρατίες της Ανατολικής Ευρώπης, παρουσίασε έντονη οικονομική αδράνεια με αποτέλεσμα την επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης των πολιτών της. Μία από τις συνέπειες αυτής της εξέλιξης ήταν το γεγονός ότι σημαντικός αριθμός πολιτών κατέφυγε μαζικά στη Δύση. Οι πολιτικοκοινωνικές εξελίξεις ήταν ραγδαίες και οδήγησαν στην παραίτηση του Ανατολικογερμανού καγκελάρου Έρικ Χόνεκερ. Ο διάδοχός του Έγκον Κρεντζ κλήθηκε να αντιμετωπίσει τις συνεχώς αυξανόμενες διαμαρτυρίες των πολιτών (Burns, 2006, σσ. 988-992). Σταδιακά εκδηλώθηκαν στη χώρα διαδηλώσεις διαμαρτυρίας με κεντρικό σύνθημα το “wir sind ein Volk” (είμαστε ένας λαός) με αποκορύφωμα τη διαδήλωση της 4^{ης} Νοεμβρίου 1989 στην Alexanderplatz του Βερολίνου. Η Ανατολικογερμανική Κυβέρνηση αδυνατούσε να αντιμετωπίσει την ισχυρή λαϊκή δυσαρέσκεια. Στις 9 Νοεμβρίου 1989 πλήθος πολιτών είχε συγκεντρωθεί στις πύλες τους Τείχους, προκαλώντας αμηχανία στους συνοριοφύλακες που δεν είχαν λάβει οποιαδήποτε εντολή. Σταδιακά τα φυλάκια άνοιξαν και ο κόσμος μπόρεσε να διέλθει ελεύθερα στο Δυτικό Βερολίνο. Κάπως έτσι το Τείχος του Βερολίνου, σύμβολο του Ψυχρού Πολέμου και της διαίρεσης της Ευρώπης σε ζώνες επιρροής έπεσε, ανοίγοντας τον δρόμο για την ενοποίηση της Γερμανίας. Η προοπτική αυτή δεν ήταν βέβαια ούτε δεδομένη, ούτε και επιθυμητή από όλες τις ευρωπαϊκές δυνάμεις» (Mazower, 2001, σσ. 368-371).

4.1.5. «Πατρίδαμ' αραεύω σε», Στέλιος Καζαντζίδης
<https://www.youtube.com/watch?v=zdl143u2jZk&t=4s> (τελευταία πρόσβαση 5.2.2024)
Στίχοι - Μουσική: Χρήστος Αντωνιάδης, Κώστας Σιώπης
(απόδοση στη νεοελληνική)

Πέντε σπίτια έχτισα,
κι απ' όλα ξεσπιτώνομαι.
Πρόσφυγας είμαι από κούνια,
Θεέ μου θα τρελαθώ.

**Πατρίδα μου σε ψάχνω
σαν καταραμένος.
Στα ξένα είμαι Έλληνας και στην Ελλάδα ξένος.**

Σπίτια άφησα ανάμεσα
στα δάση και τις ποταμάκρες.
Πηγάδια μαρμαρόχτιστα,
νερό σαν το δάκρυ.

Και τώρα εγώ εδώ διψώ,
νερό να πιω δεν έχω.
Ντρέπομαι να ζητήσω,
τα χείλια μου να βρέξω.

Πατρίδα μου σε ψάχνω

σαν καταραμένος.

Στα ξένα είμαι Έλληνας και στην Ελλάδα ξένος.

4.1.6. «Οι “πρόσφυγες” είναι άτομα τα οποία διαφεύγουν από ένοπλες συρράξεις ή διώξεις. Καθορίζονται και προστατεύονται από το διεθνές δίκαιο (Σύμβαση της Γενεύης του 1951, Πρωτόκολλο του 1967, άλλα νομικά κείμενα όπως η Σύμβαση του 1969 του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας κ.λπ.). Η προστασία των προσφύγων έχει πολλές διαστάσεις. Σε αυτές περιλαμβάνονται η προστασία από το να επιστρέφονται στους κινδύνους από τους οποίους έχουν διαφύγει, η πρόσβαση σε δίκαιες και αποτελεσματικές διαδικασίες ασύλου, μέτρα που να διασφαλίζουν ότι τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματά τους γίνονται σεβαστά κ.λπ.

Οι “μετανάστες” επιλέγουν να μετακινηθούν, όχι εξαιτίας κάποιας άμεσης απειλής δίωξης ή θανάτου, αλλά κυρίως για να βελτιώσουν τη ζωή τους, αναζητώντας καλύτερες εργασιακές συνθήκες ή, σε κάποιες περιπτώσεις, για να ενωθούν με μέλη της οικογένειάς τους που βρίσκονται ήδη στο εξωτερικό, όπως επίσης για εκπαιδευτικούς ή άλλους λόγους. Σε αντίθεση με τους πρόσφυγες, που δεν μπορούν να επιστρέψουν στη χώρα καταγωγής τους με ασφάλεια, οι μετανάστες δεν αντιμετωπίζουν αντίστοιχο εμπόδιο στην επιστροφή τους. Εάν επιλέξουν να επιστρέψουν, θα συνεχίσουν να απολαμβάνουν την προστασία της κυβέρνησής τους.

Στην Ύπατη Αρμοστεία μιλάμε για “πρόσφυγες και μετανάστες” όταν αναφερόμαστε σε μετακινήσεις ανθρώπων δια θαλάσσης ή σε άλλες περιπτώσεις, στις οποίες πιστεύουμε ότι εμπλέκονται άνθρωποι και από τις δύο ομάδες. Αναφερόμαστε σε “πρόσφυγες” εννοώντας ανθρώπους που τρέπονται σε φυγή λόγω πολέμου ή διώξεων και διασχίζουν διεθνή σύνορα· και χρησιμοποιούμε τον όρο “μετανάστες” εννοώντας ανθρώπους που μετακινούνται για λόγους που δεν περιλαμβάνονται στο νομικό ορισμό του “πρόσφυγα”» (Edwards, 2016).

4.1.7.

Το τείχος του Βερολίνου πριν και κατά την έναρξη της πτώσης (Πηγή: Εφ. «ΤΑ ΝΕΑ», 10.11.1989, Ιστορικό Αρχείο «ΤΟ ΒΗΜΑ» & «ΤΑ ΝΕΑ»).

4.1.8.

Το τείχος της Πράσινης Γραμμής στη Λευκωσία της Κύπρου (Φωτογραφία: Γιάννης Πανταζόπουλος/LiFO).

4.1.9. «Το Κυπριακό παραμένει άλυτο ζήτημα παράνομης κατοχής, παρά τις αλλεπάλληλες αποφάσεις του Συμβουλίου Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών και την παγκόσμια καταδίκη, τονίζει ο υπουργός Εξωτερικών Νίκος Δένδιας σε μήνυμά του για τα 48 χρόνια από τη β' φάση της εισβολής του "Αττίλα". [...] Αναλυτικά, σε αναρτήσεις του σε μέσο κοινωνικής δικτύωσης, ο υπουργός Εξωτερικών αναφέρει: "48 χρόνια από τη β' φάση της εισβολής του 'Αττίλα', το Κυπριακό παραμένει άλυτο ζήτημα παράνομης κατοχής, παρά τις αλλεπάλληλες αποφάσεις του Συμβουλίου Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών και την παγκόσμια καταδίκη. Μόνη λύση η Δικαιοδική Διζωνική Ομοσπονδία, στο πλαίσιο που ορίζουν οι σχετικές αποφάσεις του Συμβουλίου Ασφαλείας. Η Ελλάδα θα συνεχίσει να βρίσκεται όπως πάντα στο πλευρό της Κυπριακής Δημοκρατίας. **Η Λευκωσία δεν μπορεί να παραμείνει η μοναδική διχοτομημένη πρωτεύουσα της Ευρώπης**"» (Πηγή: εφ. Καθημερινή, 14.8.2022).

4.1.10. Συνοπτικό ιστορικό της ίδρυσης της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας (ΛΔΓ).

Το 1945 και μετά τις διασκέψεις της Γιάλτας (Φεβ. 1945) και του Πότσταμ (Ιουλ-Αυγ. 1945), το Συμμαχικό Συμβούλιο Ελέγχου (αγγλ. Allied Control Council - ACC, ενίοτε και Allied Control Authority, και γερμ. Alliiertes Kontrollrat), αποτελούμενο από εκπροσώπους των (νικητών του Β' ΠΠ) ΗΠΑ, Ηνωμένου Βασιλείου, Γαλλίας και Σοβιετικής Ένωσης, προχωρά στο διαχωρισμό της (ηττημένης) Γερμανίας σε τέσσερις ζώνες κατοχής: τη ζώνη των ΗΠΑ, τη ζώνη της Βρετανίας, τη ζώνη της Γαλλίας και τη ζώνη της ΕΣΣΔ. Ταυτόχρονα, η γερμανική πρωτεύουσα (Βερολίνο), η οποία βρισκόταν μέσα στη σοβιετική ζώνη κατοχής, χωρίστηκε επίσης σε τέσσερις αντίστοιχες ζώνες κατοχής.

Ωστόσο, το γερμανικό έδαφος έγινε σύντομα πεδίο ανταγωνισμού μεταξύ των Δυτικών Συμμάχων και των Σοβιετικών, καθώς θεωρήθηκε ότι εκείνος που θα έλεγχε τη Γερμανία θα αποκτούσε σημαντικό πλεονέκτημα· κι αυτό επειδή παρά την ανυπολόγιστη καταστροφή που η χώρα αυτή είχε υποστεί, αποτελούσε ένα μεγάλο κράτος, με μεγάλο πληθυσμό, με ισχυρή βιομηχανική υποδομή και - γεωπολιτικά- σε κεντρική θέση στην Ευρώπη. Ιδιαίτερα η Σοβιετική Ένωση φοβόταν τυχόν επανεμφάνιση του γερμανικού μιλιταρισμού, ενώ οι δυτικές Δυνάμεις ήταν πεπεισμένες ότι χωρίς την οικονομική ανάκαμψη της Γερμανίας θα ήταν αδύνατη η ανασυγκρότηση της Ευρώπης, κάτι που θα οδηγούσε την Ήπειρο στον έλεγχο των Σοβιετικών. Εφόσον καμία από τις δύο πλευρές δεν ήταν διατεθειμένη να επιτρέψει στον αντίπαλό της να ελέγξει το σύνολο της Γερμανίας, τελικά, το 1949, η χώρα διασπάστηκε επίσημα σε δύο γερμανικά κράτη: η Δυτική Γερμανία (Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, ΟΔΓ), με πρωτεύουσα τη Βόννη, κατοχή και πρόσβαση στο δυτικό Βερολίνο και πολιτικοστρατιωτική επιρροή από τις δυτικές Δυνάμεις και η Ανατολική Γερμανία, με πρωτεύουσα το Ανατολικό Βερολίνο και πολιτικοστρατιωτική επιρροή από την (κομμουνιστική) ΕΣΣΔ.

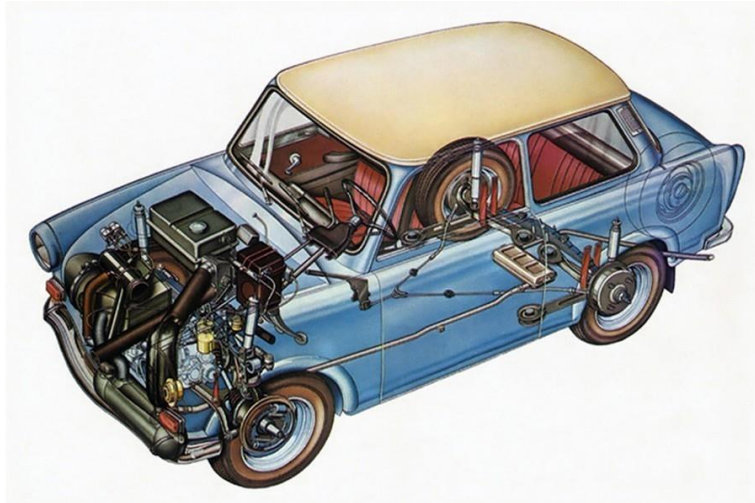
4.1.11. «Από το Στετίνο στη Βαλτική έως την Τεργέστη στην Αδριατική Θάλασσα ένα σιδηρούν παραπέτασμα πέφτει πάνω στην ήπειρο. Πίσω από τη γραμμή αυτή βρίσκονται όλες οι πρωτεύουσες των παλαιών κρατών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης: Βαρσοβία, Ανατολικό Βερολίνο, Πράγα, Βουδαπέστη, Βελιγράδι, Βουκουρέστι και Σόφια. Όλες αυτές οι φημισμένες πόλεις και οι πληθυσμοί που τις περιβάλλουν, βρίσκονται σε αυτό που πρέπει να ονομάσω σοβιετική σφαίρα. [...] Τα κομμουνιστικά κόμματα, που ήταν πολύ μικρά σε αυτές τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, έχουν καταλάβει εξέχουσα θέση και δύναμη δυσανάλογη με την αριθμητική ισχύ τους και αποσκοπούν στο να επιβάλουν παντού ολοκληρωτικό έλεγχο» (Ουίνστον Τσώρτσιλ, στο Κολλέγιο Ουέστμινστερ, Φούλτον, Μιζούρι, Μάρτιος 1946, στο <https://www.nationalchurchillmuseum.org/sinews-of-peace-iron-curtain-speech.html>).

4.1.12. Trabant 601 (1964)

Το Trabant ήταν το αυτοκίνητο-συνώνυμο των μετακινήσεων στην πρώην Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας, το οποίο παρουσιάστηκε το 1957 ως το αυτοκίνητο που μπορούσε να αγοράσει ακόμη και ένας χαμηλόμισθος εργάτης εργοστασίου. Το μοντέλο 601, που αντικατέστησε το 1964 το 600, έμελλε να μείνει στην παραγωγή σχεδόν χωρίς αλλαγές μέχρι λίγο και μετά την πτώση του τείχους στο Βερολίνο, το 1990.

Το μεγαλύτερο τμήμα του αμαξώματός του Trabant κατασκευαζόταν από συνθετικό πλαστικό (Duroplast), επειδή η κυβέρνηση της Ανατολικής Γερμανίας δεν μπορούσε να δαπανήσει χρήματα για να εισάγει όλο το χάλυβα που απαιτούνταν για την κατασκευή του. Διέθετε έναν 2κύλινδρο κινητήρα βενζίνης 0,6 λίτρων και ένα 4τάχυτο μηχανικό κιβώτιο ταχυτήτων.

Με την ένωση της Γερμανίας πολλοί Ανατολικογερμανοί ήταν αυτοί που αποφάσισαν να εγκαταλείψουν το Trabant τους στη μέση του δρόμου, για να περάσουν στη Δύση. Το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθεί ένα χάος παρατημένων Trabant, τα οποία ήσαν δύσκολο να οδηγηθούν στην «πρέσα» λόγω του πλαστικού τους αμαξώματος. Σημειώστε ότι συνολικά, από το 1957 έως και το 1990, κατασκευάστηκαν σχεδόν 3,1 εκατομμύρια Trabant.

Lada 2101 (1970)

Συνώνυμο με το όνομα της μάρκας του, το VAZ-2101 ή απλώς «Lada» μπορεί να περηφανεύεται ότι είναι το πιο επιτυχημένο μοντέλο της ρωσικής αυτοκινητοβιομηχανίας. Ήταν άλλωστε και ένα αυτοκίνητο που κατέγραψε πολύ καλή πορεία και εκτός των χωρών της Σοβιετικής Ένωσης, ενώ ήταν αρκετά δημοφιλές και στην Ελλάδα.

Το 2101 έκανε το ντεμπούτο του το 1970 όντας και το πρώτο μοντέλο της AvtoVaz (Lada). Βασίστηκε πάνω στο σεντάν Fiat 124, ένα αυτοκίνητο που το 1967 είχε κερδίσει τον τίτλο του «Αυτοκινήτου της χρονιάς» στην Ευρώπη. Σε σχέση με αυτό έφερε πάνω από 800 αλλαγές, απαραίτητες για τις διαφορετικές συνθήκες των δρόμων και των εδαφών της Ε.Σ.Σ.Δ.

Το 2101 από την πρώτη στιγμή έγινε μεγάλη επιτυχία, με αποτέλεσμα το εργοστάσιο να μην μπορεί να καλύψει τη ζήτηση. Μόλις το 1980 και 10 ολόκληρα χρόνια μετά το ξεκίνημα της παραγωγής του, η AvtoVaz σε συνεργασία πάντα με την κυβέρνηση της Ε.Σ.Σ.Δ., κατάφερε να μειώσει το χρόνο αναμονής στο 1 έτος. Στην ιστορία της ρωσικής αυτοκινητοβιομηχανίας, το 2101 παραμένει το πιο επιτυχημένο μοντέλο της με βάση και τα χρόνια που κατασκευαζόταν. Συνολικά από το 1970 έως και το 1988 κατασκευάστηκαν σχεδόν 4,8 εκατομμύρια αυτοκίνητα.

(Πηγή: <https://www.newsauto.gr/specials/ta-aftokinita-tou-kommounismou-rου-agapisame/>)

4.1.13. «Η προσαρμογή στο ξένο κοινωνικό περιβάλλον λειτουργούσε κάπως ασθενικά και μόνο μέσα από την προσαρμογή στην ελληνική κοινότητα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες είχαν να αντιμετωπίσουν δυο προσαρμογές, που τους πρόσφεραν με τη σειρά τους δύο ταυτότητες: μια “εθνοτική”, του ανθρώπου με κοινό όνομα, μύθο κοινής καταγωγής, κοινές ιστορικές μνήμες και αίσθηση αλληλεγγύης για το προσφυγικό φαινόμενο και μια ουδέτερη-μεικτή, που θα τους βοηθούσε στην απώθηση του αφομοιωτικού φαινομένου και στην επιβίωση στο ξένο περιβάλλον. Γι’ αυτό δεν εκπλήττει το γεγονός ότι πολλοί Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες έμειναν διχασμένες προσωπικότητες μέχρι το τέλος της ζωής τους» (Ελένη Πόπα, Η εκπαίδευση των παιδιών των πολιτικών προσφύγων του εμφυλίου πολέμου στις Λαϊκές Δημοκρατίες της Ανατολικής Ευρώπης, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 62).

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΕΣ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

4Α. Η πορεία προς τη γερμανική επανένωση (γερμ. Wende, 1990) καταγράφεται στο Χρονολόγιο (πηγή 4.1.1.). Από τις μαρτυρίες των Ελλήνων προσφύγων για το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός προκύπτουν ανάμικτα συναισθήματα: απογοήτευση, θλίψη, επιφύλαξη, αλλά και χαρά, ενθουσιασμός, αίσθημα δικαιοσύνης κ.λπ., επειδή «η Γερμανία πρέπει να είναι ενωμένη» (μαρτυρίες 4.1., 4.2., 4.5., 4.6., 4.12.). Με τη βοήθεια των πηγών 4.1.2., 4.1.3., 4.1.4., 4.1.10. και 4.1.11. να συγκροτήσετε δύο ομάδες με σκοπό την ανταλλαγή επιχειρημάτων (debate): στην πρώτη ομάδα θα ανήκουν όσοι αντιμετωπίζουν το γεγονός αρνητικά και στη δεύτερη όσοι το αντιμετωπίζουν θετικά. Κάθε ομάδα θα σκεφτεί και θα προτείνει επιχειρήματα, προκειμένου να υπερασπιστεί με επάρκεια τις θέσεις της.

4B. Να μελετήσετε προσεκτικά τους χάρτες της πηγής 4.1.3. και τις πηγές 4.1.1., 4.1.4., 4.1.10. και 4.1.11. Τι διαπιστώνετε κάνοντας μια πρώτη σύγκριση μεταξύ των δυο χαρτών; Τι σκέψεις σας δημιουργεί η κίτρινη κουκίδα στη μέση του κόκκινου, στον πρώτο χάρτη; Με βάση τις γνώσεις σας για την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, αλλά και την προσωπική κρίση σας, πώς μπορεί να ερμηνευτεί πολιτικά και κοινωνικά η επιλογή της «διαχωρισμένης πόλης»; Με βάση και τη μελέτη των μαρτυριών της ενότητας 4, τι σηματοδότησε για την ίδια τη Γερμανία αλλά και -κυρίως- για την Ευρώπη η επανένωση της Γερμανίας, το 1990;

4Γ. Το τείχος του Βερολίνου αποδείχθηκε ότι δεν ήταν τελικά το τελευταίο «επιβεβλημένο σύνορο» ενός λαού στην Ευρώπη. Μελετώντας τις πηγές 4.1.7., 4.1.8. και 4.1.9. επιβεβαιώνετε ή όχι την παραπάνω θέση; Σε ποιο ευρωπαϊκό ζήτημα αναφέρονται οι πηγές; Ποιες ομοιότητες και ποιες διαφορές μπορείτε να εντοπίσετε στις δύο διαφορετικές περιπτώσεις; Γενικότερα, σε ποιους παράγοντες μπορεί να οφείλεται η «επιβολή» συνόρων, σε τι μπορεί να αποσκοπεί και ποια μέσα διαθέτουν οι πολίτες για την αποτροπή τέτοιων εξελίξεων;

4Δ. Από τις μαρτυρίες καταδεικνύεται ότι στην πλειονότητά τους οι πρόσφυγες εύχονταν καταρχήν ο ένας στον άλλον «και του χρόνου στην Ελλάδα». Στην πράξη, ωστόσο, και για διαφορετικούς λόγους, κάποιιοι από αυτούς το έκαναν αυτό πράξη, όχι απαραίτητα την επόμενη χρονιά -κάτι που ήταν εκ των πραγμάτων δύσκολο- αλλά κάποια στιγμή στην πορεία της ζωής τους (μαρτυρίες 4.15., 4.17.), κάποιιοι άλλοι δεν επέστρεψαν στην Ελλάδα για μόνιμη εγκατάσταση, αλλά επισκέπτονταν την πατρίδα τους με κάθε ευκαιρία (μαρτυρίες 4.7., 4.8.) και κάποιιοι άλλοι δεν επιδίωξαν να επιστρέψουν (μαρτυρίες 4.10., 4.11., 4.16.). Πώς μπορεί να ερμηνευτούν οι τρεις διαφορετικοί τρόποι διαχείρισης του ζητήματος; Με βάση την προσωπική κρίση σας, πόσο εύκολο/δύσκολο είναι για κάποιιο να ζηήσει -για οποιαδήποτε λόγο- σε μια «νέα πατρίδα»; Ποιοι παράγοντες καθορίζουν τέτοιου είδους αποφάσεις; Θεωρείτε ότι στο ζήτημα αυτό υπάρχει «σωστή» και «λάθος» απόφαση; Ναι ή όχι και γιατί;

4Ε. «Για το ελληνικό κράτος, ήμασταν εν δυνάμει κατάσκοποι του κομμουνισμού και επομένως εξ αρχής ύποπτοι» (μαρτυρία 4.7.). Ενώ στη ζωή η αναπαραγωγή στερεοτύπων και οι γενικεύσεις είναι ιδιαίτερα συχνό φαινόμενο, στην ιστορική έρευνα θεωρούνται «απαγορευμένη ζώνη» και δεν επιτρέπονται για κανέναν λόγο, για τον ιστορικό που είναι έντιμος και σέβεται τον εαυτό του. Μελετήστε τις μαρτυρίες 4.13. και 4.17. και ακούστε/διαβάστε την πηγή 4.1.5., ιδιαίτερα το ρεφρέν. Στη συνέχεια, αξιοποιώντας την ενσυναίσθησή σας, προσπαθήστε να μπειτε στη θέση των ανθρώπων που βρέθηκαν σε αυτή τη δύσκολη θέση («Έλληνες» στη Γερμανία και «κατάσκοποι» στην Ελλάδα, δηλαδή ξένοι και στις δυο χώρες) και να περιγράψετε τις σκέψεις και τα συναισθήματά σας. Με ποιο τρόπο θα μπορούσατε να διαχειριστείτε εσείς μια κατάσταση όπως αυτή; Τι επιλογές θα είχατε μπροστά σας, σε ποιες θα καταλήγατε και γιατί;

4ΣΤ. Στη μαρτυρία 4.14. φαίνεται ότι είναι πιθανό οι πρόσφυγες του παρελθόντος να κατανοούν άλλους πρόσφυγες του παρόντος (π.χ. Ουκρανία) ή του μέλλοντος. Να μελετήσετε την πηγή 4.1.6. και να προτείνετε τρόπους με τους οποίους θα μπορούσαν να βελτιωθούν στο παρόν οι συνθήκες διαβίωσης προσφύγων ή μεταναστών στις χώρες υποδοχής, με προσήλωση σε αρχές όπως η κατανόηση των προβλημάτων των άλλων και της διαφορετικότητάς τους, η αλληλεγγύη που ξεπερνά τα όρια των ομάδων, των κρατών και των φυλών και παραμερίζει την κοινωνική ανισότητα και αδικία, ο σεβασμός στην πολιτισμική ετερότητα και η απαλλαγή από εθνικά στερεότυπα και προκαταλήψεις, με στόχο την ανάδειξη των πανανθρώπινων ηθικών αξιών.

4Z. Στις μαρτυρίες 4.3., 4.18. και 4.20. οι αφηγητές μιλούν για τα συναισθήματα που βίωσαν κατά τον επαναπατρισμό τους. Διακρίνετε σημεία που μαρτυρούν τη μεταβολή της σχέσης τους με την Ελλάδα; Αν ναι, πώς διαφαίνεται αυτό στις μαρτυρίες τους; Επιβεβαιώνει ή ανατρέπει τα λεγόμενα των αφηγητών η πηγή 4.1.13.;

4H. Τα αποσπάσματα των μαρτυριών 4.4., 4.9., 4.19. και 4.20. παρουσιάζουν μία βασική ομοιότητα: οι αφηγητές αναφέρονται στον τύπο του αυτοκινήτου που είχαν στην κατοχή τους, όταν επέστρεψαν για πρώτη φορά στην Ελλάδα. Γνωρίζετε τα μοντέλα στα οποία αναφέρονται; Ποια είναι η ιδιαιτερότητά τους σε σύγκριση με άλλους τύπους αυτοκινήτων; Πιστεύετε ότι οι αφηγητές αναφέρονται συνειδητά και σκόπιμα σε αυτά, ή πρόκειται για αυθόρμητες αναφορές; Τι στοιχεία μπορεί να προσφέρει μια τέτοια πληροφορία σε μια ιστορική μελέτη; Συζητήστε τις σκέψεις σας με τη βοήθεια και της πηγής 4.1.12.

Βασικά βοηθήματα

Για τα Εισαγωγικά

- Abrams, L. (2014), *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, Ρίκι Βαν Μπούσχοτεν (επιμ.), Αθήνα: Πλέθρον.
- Ashby, R. & Lee, P. J. (1987), "Children Concepts of Empathy and Understanding in History", in Portal, C. (ed.), *The History Curriculum for Teachers*, London: Falmer Press.
- Barton, K. C. & Levstik, L. S. (2004), *Teaching History for the Common Good (First)*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc (η ελληνική έκδοση Barton, K. – Levstik, L. (2007), *Διδάσκοντας Ιστορία για το συλλογικό αγαθό*, Μεταίχμιο, Αθήνα).
- Borries, von B. (1983), *Legitimation aus Geschichte oder Legitimation trotz Geschichte? Zu einer Hauptfunktion von Geschichtsbewusstsein*, *Geschichtsdidaktik* 8, pp. 9-21.
- Chapman, A. (ed.) (2021), *Knowing History In Schools*, UCL Press: London.
- Clark, A. & Grever, M. (2018), "Historical Consciousness: Conceptualizations and Educational Applications" in Metzger, S.A. & Mc Harris, L. (eds.), *The Wiley Handbook of History Teaching and Learning*, Hoboken: Wiley Blackwell, pp. 177-203.
- Dickinson, A.K. & Lee, P.J. (1978), "Understanding and Research" in Dickinson, A.K. & Lee, P.J. (eds), *History Teaching and Historical Understanding* (pp. 94-120), London: Heinemann Educational Books.
- Dickinson, A.K. & Lee, P.J. (1984), "Making sense of History", in Dickinson, A.K., Lee, P.J. & Rogers, P. (eds), *Learning History* (pp. 117-153), London: Heinemann Educational.
- Fink, N. – Furrer, M. – Gautschi, P. (eds) (2023), *Why History Education?*, Wochenschau Verlag: Frankfurt/M.
- Husbands, C. (1996), *What is History Teaching?* Buckingham: Open University Press (η ελληνική έκδοση Husbands, C. (2004), *Τι σημαίνει διδασκαλία της Ιστορίας*, Αθήνα: Μεταίχμιο).
- Körber, A. (2015), *Historical Consciousness, historical competencies – and beyond? Some conceptual development within German history didactics*", *Deutsches Institut für Internationale Pädagogische Forschung*.
- Lee, P. & Ashby R. (2001), "Empathy, Perspective Taking and rational Understanding", in Davis, O.L. & al.(eds.), *Historical Empathy and Perspectives Taking in the Social Studies*, NY: Rowman & Littlefield Publishers.
- Lévesque S., (2008), *Thinking historically: Educating Students for the Twenty-First Century*, Toronto: University of Toronto Press.
- Levstik, L. & Thornton, S.J. (2018), "Reconceptualizing History for Early Childhood through Early Adolescence", in Metzger, S.A. & McArthur, L. (eds), *The Wiley International Handbook of History Teaching and Learning*, Wiley- Blackwell, pp. 473-501.
- Lowenthal, D. (1985), *The Past as a Foreign Country*, Cambridge University Press.
- Moniot, H. (2000), *Η Διδακτική της Ιστορίας*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Rogers, P. J. (1978), *The New History: Theory into Practice*, London: Historical Association.
- Rüsen, J. (1987), "The didactics of History in West Germany: Towards a new self-awareness of historical studies", *History and Theory*, 26 (3), pp. 275-286.
- Rüsen, J. (2004). *Historical Consciousness: Narrative Structure, Moral Function, and Ontogenetic Development*. In P. Seixas (Ed.), *Theorizing Historical Consciousness* (pp. 63–85). Toronto: University of Toronto Press.
- Seixas, P. – Morton, T. (2013), *The Big Six Historical Thinking Concepts*, Toronto: Nelson College Indigenous.

Seixas, P. (2009), "A modest proposal for change in Canadian history education", *Teaching History*, v. 137, pp. 26-30.

Stearns, P. – Seixas, P. & Wineburg, S. (eds.) (2000), *Knowing, Teaching and Learning History; National and International Perspectives*, NY & London: New York University Press.

Wineburg, S. (2001), *Historical Thinking and Other Unnatural Acts*, Philadelphia: Temple University Press.

Βαν Μπούσχοτεν, Ρ., Εισαγωγή, στο Βαν Μπούσχοτεν, Ρ. (επιμ.) (2023), *Οι προφορικές βιογραφικές αφηγήσεις ως πηγή επιστημονικής γνώσης: διεπιστημονικές προσεγγίσεις, Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας.*

Μαργαρίτης, Γ. (2023), *Οι Εμφύλιοι Πόλεμοι στον Σύγχρονο Κόσμο, Κάλλιπος Ανοιχτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.*

Για τα διδακτικά σενάρια

«Εχθροί της Δημοκρατίας», Όψεις του ρατσισμού, Δημοκρατία και Εκπαίδευση, Μορφωτικό Ίδρυμα Βουλής των Ελλήνων, 2013 (τελευταία πρόσβαση 2.2.2024).

Baerentzen, L. (1987), "The 'Paidomazoma' and the Queen's Camps", στο Baerentzen, L. - Iatrides O.J. & Smith L.O. (eds.), *Studies in the History of the Greek Civil War 1945-1949*, Museum Tusulanum Press, Copenhagen, pp. 127-155.

Berdiaev, N. (χ.χ.), *Οι πηγές και το νόημα του ρωσικού κομμουνισμού*, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς.

Bergström, M. - Fransson, E. - Modin, B. et al. (2015) "Fifty moves a year: is there an association between joint physical custody and psychosomatic problems in children?", *Epidemiol Community Health*, v. 69, pp. 769-774.

Boeschoten v. Riki - Danforth M.L. (2015), *Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου: Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*, Αλεξάνδρεια: Αθήνα.

Bourdieu, P. - Passeron, J.C. (1996), *Οι Κληρονόμοι: Οι Φοιτητές και η Κουλτούρα*, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Καρδαμίτσας.

Burns, E.M. (2006), *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Ο Δυτικός Πολιτισμός: Νεότεροι Χρόνοι*, μτφρ. Τάσος Δαρβέσης, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σσ. 988-992.

Edwards, A. (2016), «'Πρόσφυγας' ή 'μετανάστης' – Ποιος όρος είναι ο σωστός;», Γενεύη, 11 Ιουλίου 2016, Ύπατη Αρμοστεία ΟΗΕ (UNHCR) (τελευταία πρόσβαση 4.2.2024).

Mazower, M. (2001), *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Troebst, S. (2012), «Πρόσφυγες σε μια διαιρεμένη χώρα: ελληνόπουλα στη ΛΔΓ, 1949-1989», στο Λαγάνη. Ε. - Μποντίλα, Μ. (επιμ.), «Παιδομάζωμα» ή «Παιδοσώσιμο»; *Παιδιά του Εμφυλίου στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σσ. 163-193.

Waltz, K. N. (2011), *Ο άνθρωπος, το κράτος και ο πόλεμος - μία θεωρητική ανάλυση*, Αθήνα: Ποιότητα.

Αβδελά, Ε. - Ψαρρά, Α. (1985), *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Μία ανθολογία, Αθήνα: Γνώση.

Αγάθος Σ. (2017), «Παιδοπόλεις και περίθαλψη. Ιστορικοδημογραφική αποτύπωση του βιβλίου νοσηλείας των ετών 1950-1954 της Παιδούπολης Ζηρού Πρέβεζας», *Περί Ιστορίας*, τ. 8, Ιόνιος Εταιρεία Ιστορικών Μελετών, σ. 11-56.

Αγγελέτου, Χ. (2018), «Οι αναπαραστάσεις της νοσταλγίας στα σχέδια των παιδιών», αδημ. διπλωματική εργασία στο ΠΜΣ «Επιστήμες της Αγωγής: Παιδαγωγικό Παιχνίδι και Παιδαγωγικό Υλικό στην Πρώτη Παιδική Ηλικία», ΠΤΔΕ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Βαν Μπούσχοτεν, Ρ. (2008), «Μνήμες, τραύματα και μετα-μνήμη: το «παιδομάζωμα» και η επεξεργασία του παρελθόντος», Βαν Μπούσχοτεν, Ρ., Βερβενιώτη, Τ., Βουτυρά, Ε., Δαλκαβούκης, Β., Μπάδα, Κ. (επιμ.), Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σ. 164.

Βεντούρα, Λ. (2008), Οι Έλληνες στη Διασπορά 15ος - 21ος αιώνας – Δυτική Γερμανία, Αθήνα: Ελληνικό Κοινοβούλιο, σσ. 135-146.

Βερβενιώτη, Τ. (2002), «Οι μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας», στο Νικολακόπουλος, Η. - Ρήγος Α. & Ψαλλίδας, Γ. (επιμ.), Ο εμφύλιος πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949, Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 125-142.

Βερβενιώτη, Τ. (2003), «Τα παιδιά του Εμφυλίου: Παιδομάζωμα ή/και Παιδοφύλαγμα», στο Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τ. 8ος, Η εμπόλεμη Ελλάδα, 1940-1949, Αλβανικό Έπος- Κατοχή και Αντίσταση-Εμφύλιος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 271-280.

Βλασακάκη, Ο., Συνέντευξη σε Κυριακή Φωτιάδου. 09/01/2021, Ψηφιακό Αρχείο Istorima, Διαθέσιμο: <https://archive.istorima.org/interviews/EL-13006> , Αντλήθηκε 25/02/2024.

Βλαχάκης, Ν., «Η γερμανική ενοποίηση 30 χρόνια μετά», Εφημερίδα των Συντακτών, Απόψεις, 8.10.2020.

Γαλίτη, Π. (2018), «Αγωγή στη Συγχώρηση (Forgiveness Education): Θεωρητική και εμπειρική προσέγγιση – πεδία Εφαρμογής», Παιδαγωγική Επιθεώρηση, τ. 65, σσ. 28-42

Γεωργογιάννης, Π. (1997), Θέματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης, Αθήνα: Gutenberg.

Γιαννακάκης, Η. (2012), «Τα παιδιά της Ελλάδας πρόσφυγες στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης», στο Λαγάνη, Ε. – Μποντίλα, Μ. (επιμ.), «Παιδομάζωμα» ή «Παιδοσώσιμο»; Παιδιά του Εμφυλίου στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σ. 27.

Δορδανάς, Ν.Σ. – Καλογρηάς, Β. (2020), Οι ζωές των άλλων. Η Στάζι και οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Γερμανία (1949-1989), Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Θεοχάρη-Παπαϊωάννου, Β. (ΦΑ_6_3250), Φωτογραφική Συλλογή, Μουσείο Μπενάκη (τελευταία πρόσβαση 5.2.2024).

Καλαντζή-Azizi Α. (1983), «Το παιδί του μικτού γάμου: τρόποι πρόληψης πιθανών προβλημάτων συμπεριφοράς», Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τ. 49, σσ. 101-109.

Κελέση, Δ. (2020), Υπηκοότης ακαθόριστος. Οριακές αφηγήσεις παιδιών του εμφυλίου στην Ανατολική Γερμανία, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Κόκκινος, Γ. – Κιμουρτζής, Π. – Καρασαρίνης, Μ., Εισαγωγή, στο Κόκκινος, Γ. – Κιμουρτζής, Π. – Καρασαρίνης, Μ. (επιμ.) (2020), Ιστορία και δικαιοσύνη, Αθήνα: Ασίνη.

Κουλούρη, Χ. (2009), «Εθνική ταυτότητα και ιδιότητα του πολίτη στη σύγχρονη Ελλάδα, Σύγχρονα Θέματα, τ. 104, Ιαν-Μαρ, σσ. 8-11.

Λένιν, Β.Ι. (2015), Σοσιαλισμός και θρησκεία, Αθήνα: Σύγχρονη εποχή.

Μαστρογιάννη, Α. (2013), Μετανάστευση και ψυχική υγεία, αδημ. διδακτορική διατριβή, Ιατρική Σχολή, ΑΠΘ.

Μπαλτίδου, Μ., Συνέντευξη σε Κωνσταντίνα Πελτέκη. 16/10/2021, Ψηφιακό Αρχείο Istorima, Διαθέσιμο: <https://archive.istorima.org/interviews/EL-10500> , Αντλήθηκε 25/02/2024.

Μποντίλα, Μ. (2004), «Πολύχρονος να ζεις, μεγάλε Στάλιν». Η εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στα ανατολικά κράτη (1950-1964), Αθήνα: Μεταίχιμο.

Παπαδημητρίου, Γ. (επιμ.) (2020), «60 χρόνια από τους πρώτους Έλληνες “γκασταρμπάιτερ”», Deutsche Welle/el, 29.3.2020, (τελευταία πρόσβαση 5.2.2024).

Παπαθανασίου, Ι. (2017), «Πρόσφυγες στις “νέες πατρίδες”»: Η ελληνική διασπορά στις χώρες του “υπαρκτού σοσιαλισμού”», στο Συλλογικό Τόμο (Πρακτικά Ημερίδας) Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σσ. 11-27.

Πατρίκιος, Τ. (2017), Ποιήματα Α', 1943-1959, Αθήνα: Κίχλη.

Πόπα, Ε. (2015), Η εκπαίδευση των παιδιών των πολιτικών προσφύγων του εμφυλίου πολέμου στις Λαϊκές Δημοκρατίες της Ανατολικής Ευρώπης, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη.

Σαμίου, Δ. (2003), «Οι γυναίκες στον εμφύλιο: πολιτικοί αγώνες και ισότητα», στο Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000, τόμος 8ος, Η εμπόλεμη Ελλάδα, 1940-1949, Αλβανικό Έπος-Κατοχή και Αντίσταση-Εμφύλιος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 266-270.

Στεργίου, Α. (2001), «Σοσιαλιστικό και εθνικό ιδεώδες: Η σοσιαλιστική εθνική διαπαιδαγώγηση μέσα από το παράδειγμα του παιδομαζώματος», Επιστήμη και Κοινωνική Επιθεώρηση Πολιτικής και ηθικής θεωρίας, Τεύχος 5/6 (Φθινόπωρο 2000 – Άνοιξη 2001), σσ. 103-126.

Στεργίου, Α. (2008), Οι Έλληνες στη Διασπορά 15ος - 21ος αιώνας – Ανατολική Γερμανία, Αθήνα: Ελληνικό Κοινοβούλιο, σσ. 147-149.

Στεργίου, Α. (2015), «Σοσιαλιστικό και εθνικό ιδεώδες: η σοσιαλιστική εθνική διαπαιδαγώγηση μέσα από το παράδειγμα του "παιδομαζώματος"», Επιστήμη και Κοινωνία· Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας, τ. 5, σσ. 103-126.

Τσέκου, Κ. (2010), Προσωρινώς διαμένοντες. Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας (1948-1982), Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Τσέκου, Κ. (2013), Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη 1945-1989, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Φραγκουδάκη, Α. (2007), Η εθνική ταυτότητα, το έθνος και ο πατριωτισμός, ΥΠΕΠΘ.

Εφημερίδες - περιοδικά

Εφημερίδα ΕΜΠΡΟΣ, 29.12.1949.

Εφημερίδα ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, 4.3.1948, 5.3.1948, 29.12.1949.

Εφημερίδα Καθημερινή, 14.8.2022.

Εφημερίδα Τα Νέα, 10.11.1989 (Ιστορικό Αρχείο «Το Βήμα» & «Τα Νέα»).

Εφημερίδα Πρώτο Θέμα, 6.6.2020 (τελευταία πρόσβαση 25.2.2024).

News24/7 Magazine, 9.1.2016 (τελευταία πρόσβαση 25.2.2024).

LiFO (φωτό: Γιάννης Πανταζόπουλος, τελευταία πρόσβαση 4.2.2024).

Ιστότοποι

- <https://www.nationalchurchillmuseum.org/sinews-of-peace-iron-curtain-speech.html>
- <https://www.mapsofindia.com/>
- https://www.cvce.eu/en/obj/the_creation_of_the_frg_and_the_gdr_1949-en-0e3ad548-7029-4de2-bd8b-4f36ee9a0203.html
- http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/5307/Istoria_G-Lykeiou_html-apli/index.html
- <http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html>
- http://users.uoa.gr/~nektar/arts/tributes/george_seferis/various.htm#%CE%9F%CE%93%CE%A5%CE%A1%CE%99%CE%A3%CE%9C%CE%9F%CE%A3%CE%A4%CE%9F%CE%A5%CE%9E%CE%95%CE%9D%CE%99%CE%A4%CE%95%CE%9C%CE%95%CE%9D%CE%9F%CE%A5

- https://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/browse.html?cnd_id=2&text_id=40
- https://www.benaki.org/index.php?option=com_collectionitems&view=collectionitem&id=160818&Itemid=377&lang=el
- <https://youtu.be/NGJTTPoWv4o?si=OrSI2ZOz9CsHC7XZ>
- <https://www.europeana.eu/el/exhibitions/30-years-ago-the-european-parliament-and-german-reunification/the-fall-of-the-berlin-wall>
- <https://oralhistory.org/educators-resource/>
- <http://www.emian.gr/2012/10/tasoulavervenioti/>
- <https://www.greek-language.gr/>
- <https://www.newsauto.gr/specials/ta-aftokinita-tou-kommounismou-pou-agapisame/>